

De uitwisseling van inspirerende praktijkvoorbeelden.
*Gevoelens, maakbaarheid en de deliberatieve wending in
democratietheorie.*

Titel:	De uitwisseling van inspirerende praktijkvoorbeelden. Gevoelens, maakbaarheid en de deliberatieve wending in democratietheorie.
Auteur:	J.L. (Laurine) Blonk
Studentnummer:	411791
Datum:	3 augustus 2018
Faculteit:	Wijsbegeerte, Erasmus Universiteit Rotterdam
Leerstoel:	Praktische Filosofie
Begeleider:	Dr. G. (Gijs) van Oenen
Adviseur:	Prof. Dr. J. (Jos) de Mul
Aantal studiepunten:	15 ECTS
Aantal woorden:	18.115

Voorwoord

In de introductie van een studieboek voor studenten bestuurskunde (*beleidsconstructie, coproductie en communicatie*) kwam ik de uitspraak tegen dat het maken van beleid als professioneel beleidsadviseur ‘sexy werk’ is. Ik heb tijdens het schrijven van deze scriptie veel gepuzzeld over deze intrigerende uitspraak, omdat ik me afvroeg of deze misschien toch meer is dan de verkooptruc van de auteur of uitgever. Welke mensen zouden die mening zijn toegedaan en op grond waarvan precies? Een stukje ‘tegencultuur’ lijkt mij in het algemeen veel meer door te gaan voor sexy: als je fris en vernieuwend een startup begint, mensen coacht om uit hun comfortzone of buiten de gebaande paden te gaan, of middels verschillende projecten werkt aan een stuk bewustwording rondom een maatschappelijk thema.

Na het schrijven van de scriptie denk ik iets beter te snappen waar dit eigenlijk over gaat. De voorgenoemde initiatieven zijn sexy, omdat ze een belofte inhouden van een betere samenleving. Maatschappijverbetering mag niet altijd met zoveel poeha of grote woorden, maar als het concreet en praktisch is werkt het goed op feestjes. Ook het werk als professioneel beleidsadviseur kent zo’n belofte van een betere samenleving. Maar het werk is alleen zo aantrekkelijk als je van mening bent dat beleid een cruciale rol speelt in het veranderen van de samenleving. Dit laatste is in een notendop waar deze scriptie over gaat: waarom we het ene moment hoge verwachtingen van beleid hebben en het andere moment al onze hoop vestigen op een waaier van experimenten en vernieuwende initiatieven.

Ik ben veel dank verschuldigd aan mijn begeleider Gijs van Oenen. Zijn begeleiding hielp me om vertrouwen te hebben in mijn dubbele positie als sociale wetenschapper en filosofiestudent. Ik kijk bovendien met veel plezier terug op de humor van de begeleidingsgesprekken. Veel inzichten zijn dankzij deze humor tot stand gekomen.

Meelezer Jos de Mul wil ik bedanken voor zijn zorgvuldige commentaar in de eerste en laatste fase, tot aan het niveau van spelling en zinsbouw. Beiden wil ik bovendien bedanken voor de snelheid en flexibiliteit van hun agenda, zelfs als het administratieve zaken betrof. Lydia Baan Hofman, Aleid Barmiento en Boris Pulskens dank ik, omdat zij tijdens onze intervisie-bijeenkomsten verhelderend hebben meegedacht en onzekerheden hebben gerelativeerd.

Ik ben daarnaast schatplichtig aan de gesprekken die ik de afgelopen drie jaar heb mogen voeren tijdens lunchpauzes, werkoverleg, leesclubjes en andere gelegenheden met verschillende onderzoekers die zijn verbonden aan de leerstoel ‘Burgerschap en Humanisering van de Publieke Sector’ (Universiteit voor Humanistiek), onder leiding van Evelien Tonkens. Niet alleen heb ik daar met veel plezier gewerkt als onderwijs- en onderzoeksassistent, ook vormt deze een staalkaart aan interessante posities die je als onderzoeker kunt innemen ten aanzien van maatschappelijk engagement. Een bijzonder sexy werkplek dus!

Ment en Corry, bedankt voor jullie liefde door dik en dun. Tot slot wil ik grote dank uitspreken aan mijn geliefde, Mark. Dit was scriptie nummer twee, die nog geschreven moest worden nadat hij het bevallingsproces van de eerste al had meegemaakt. Geen gemor, geen verzuchting, maar zo verrassend veel praktische en emotionele steun! Deze steun betrof niet alleen het schrijven van de scriptie zelf, maar reikte ook ver daarbuiten. Dat deze scriptie binnen een strakke planning tot stand is gekomen, zonder pauze tussen de beide scripties en naast de grillen van het werk als onderzoeker, is dan ook volledig zijn verdienste. Ik hoop dat

we nog veel fascinatie, frustratie, betrokkenheid en plezier met elkaar kunnen delen en zo samen bij tijd en wijle geëngageerde idioten mogen zijn.

Laurine,

Den Haag, 3 augustus 2018

Samenvatting

De uitwisseling van inspirerende praktijkvoorbeelden staat centraal in de zoektocht naar een democratisch antwoord op het neoliberalisme. Deze scriptie expliciteert onderliggende noties over burgerschap, bestuur en democratie en de rol van inspiratie. De genealogische analyse van de deliberatieve wending in de democratietheorie en opvattingen over bestuur en burgerschap in de periode 1960 tot heden in relatie tot maatschappijverbetering toont hoe de inspiratie die van de uitwisseling uit zou gaan, aangegrepen wordt als richtingwijzer naar een betere samenleving. Dit is een reactie op de problematisering van maatschappijverbetering. Het neoliberalisme blijkt niet de oorzaak, maar zelf een symptoom van deze problematisering.

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	2
Samenvatting.....	4
 H1. Inleiding.....	 7
1.1. Een nieuw soort politiek.....	7
1.2. Bestuur en democratie	9
1.3. Leeswijzer	11
1.4. Reikwijdte van de studie.....	12
1.5. Selectie bronnen voor de geschiedenis.....	12
H2. Democratie, neoliberalisme en maatschappijverbetering	14
2.1. Democratisering uitgehold	15
2.2. Burgerschap in een politieke rationaliteit	16
2.3. Politieke rationaliteit en maatschappijverbetering.....	18
2.4. Verschuivingen in politieke rationaliteit	20
2.5. Burgerschap en maatschappijverbetering	21
2.6. Politieke gevoelshuishouding	22
2.7. Conclusie.....	24
H3. Hoe raakt de burger betrokken? Maatschappijverbetering in de jaren 60 en 70.....	26
3.1. Maakbaarheid omwille van en door middel van betrokkenheid	26
3.2. Participatieve democratie	27
3.3. Betrokkenheid als probleem en oplossing	27
3.4. Conclusie.....	28
H4. Kritische distantie. Realiteitszin in de jaren 80.....	30
4.1. Een beroep op kritische realiteitszin	30
4.2. Kritische deliberatie?	31
4.3. Kritische distantie en maatschappijverbetering.....	32
4.4. Conclusie.....	34
H5. Inspiratie. Actieve burgers vinden hopelijk nu uit wat werkt.....	35
5.1. Hoe nu verder met de burger en met bestuur	35
5.2. Hoe nu verder met de deliberatieve democratie.....	37
5.3. Inspiratie als instrument.....	38
5.4. Conclusie.....	39
H6. Conclusie	41

6.1. Inspirerende praktijkvoorbeelden als reactie op een gebrek aan maakbaarheid	41
6.2. Een ander licht op democratietheorie	43
Literatuur	44

“The proper task of a history of thought is: to define the conditions in which human beings ‘problematize’ what they are, what they do, and the world in which they live”

Foucault, M. (1984). *The Care of the Self: The History of Sexuality, Volume 3* (Transl. Robert Hurley). New York: Vintage Books, p. 10

“Tijdens vier bijeenkomsten zetten wij de botsing van waarden in het publieke domein op de agenda. Hierbij staan achtereenvolgens het onderwijs, het jeugddomein, de zorg en het veiligheidsdomein centraal. We gaan hierbij in gesprek met professionals, beleidsmakers, politici, opleiders, wetenschappers en studenten. Aan de hand van praktijkvoorbeelden delen we kennis, inventariseren we waar pijnpunten liggen en denken we na over oplossingen. ”

Aankondiging programmareeks in het Amsterdamse debatcentrum De Balie¹

H1. Inleiding

1.1. Een nieuw soort politiek

Het vertrouwen in de traditionele politiek, het openbaar bestuur en de representatieve democratie, is tanende. De overheid zou machteloos staan tegenover het neoliberalisme, afglijden in technocratisch bestuur, en overbodig zijn geraakt als gevolg van globalisering. Ook de burger laat het afweten. Deze zou te veel consument, ondernemer, bureaucraat en mondig individu zijn, maar te weinig burger. De publieke zaak, in de vorm van bijvoorbeeld onderwijs, zorg, huisvesting en milieu, zou hierdoor onder druk staan, alsook ons vermogen om als politieke actoren de publieke zaak te behartigen, op te eisen, te verdedigen of te creëren (Brown, 2015; Raad voor Openbaar Bestuur, 2017; Tonkens, 2016; Trommel, 2018). Hoewel er verschillende problemdiagnoses met verschillende accenten in omloop zijn, zijn de meeste zorgen via de een of andere weg verbonden aan het neoliberalisme. Volgens sommigen heeft het neoliberalisme ons gemaakt tot berekenende, competitieve consumenten en ondernemers, volgens anderen levert het neoliberalisme de burger over aan de grillen van het grootkapitaal en velen menen tot slot dat deze twee aspecten innig met elkaar verweven zijn.

Anno 2018 lijkt de gedachte daarom breed gedeeld te worden dat er een nieuw soort democratische politiek nodig is om de publieke zaak te heroveren op dit neoliberalisme (zie Purcell, 2013). In de academie en de populaire verbeelding wordt dit voorgesteld als een zoektocht van een ‘coalition of the willing’ die bij elkaar komt om uit te wisselen over maatschappelijke vraagstukken en te kijken hoe het ánders kan of hoe het óók kan (zie Della Porta, 2013, pp. 34-35; Sennett, 2012; Trommel, 2018, pp. 185-192). Socioloog Tonkens

¹ Zie de aankondiging op de website van De Balie: https://www.debalie.nl/agenda/podium/waardebotsingen-in-de-zorg/e_9783369/. Geraadpleegd op 12-7-2018

spreekt van een ‘wij-maken-beter’ beweging (2012): burgers die zich op kleine schaal informeel organiseren om concrete oplossingen te vinden voor lokale vraagstukken. Bestuurskundige Trommel (2018) heeft het over ‘crafting communities’ (p. 152), gemeenschappen die zich rondom een maatschappelijk vraagstuk organiseren. Hun ‘ambachtelijke’, zoekende omgang met samenlevingsvraagstukken contrasteert Trommel met andere, niet-democratische reacties op de politieke malaise: de reflex om sociale kwesties te forceren tot beheersbare, overzichtelijke problemen door populisme of technocratisch bestuur.

Deze nieuwe democratische politiek wordt niet bedreven aan de hand van een verhit debat over rechtvaardigheids-principes, of een verkenning van politieke vergezichten, maar door middel van inspirerende praktijkvoorbeelden. Burgers, ondernemers, professionals of bestuurders proberen op kleine schaal iets uit. Dat wordt vervolgens bestudeerd door onderzoekers en journalisten, geïnventariseerd op platforms en databanken (zie Prins & Wildeboer, 2008), en uitgewisseld door middel van meetups, netwerkbijeenkomsten, inspiratie-middagen, themacongressen, happenings en festivals. Deelnemers van dit soort bijeenkomsten gaan er heen om inspiratie op te doen en gaan weer naar huis om deze inspiratie toe te passen in hun eigen leven of werk².

In deze scriptie sta ik stil bij de vraag of we als burger of als samenleving inderdaad een stap in de goede richting zetten wanneer wij met zijn allen dit soort democratische bedrijvigheid aan de dag zouden leggen. Dit wil ik doen door de alledaagsheid van deze opvatting tegen het licht te houden. Niet dat iedereen de hele dag de bovengenoemde bijeenkomsten vol inspirerende praktijkvoorbeelden zou bezoeken. Integendeel, het lijkt vooral een bezigheid van een select, hoogopgeleid, progressief deel van de Nederlandse populatie. Ik noem dit echter alledaags, omdat het vanzelfsprekend klinkt en weinig tot geen verbaasde vragen oproept wanneer een artikel in de Groene Amsterdammer over de positie van vluchtelingen kopt: *‘Hoe Amsterdamse klantmanagers statushouders wél aan een baan helpen’*³; wanneer een evenement over knelpunten in de sociale sector wordt aangekondigd als een ‘praktijkcarroussel’⁴ of wanneer democratische vernieuwing wordt doordacht aan de hand van De Democratic Challenge, een programma van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Vereniging Nederlandse Gemeenten dat het *“uitlokken, in kaart brengen, faciliteren, aansluiten en leren van concrete lokale democratie-experimenten”* beoogt⁵.

Mijn uitgangspunt in deze scriptie is dat het vanzelfsprekend klinkt, alledaags is, omdat het beantwoordt aan bepaalde noties die wij hebben over burgerschap, de publieke zaak en democratie. Deze noties expliciteer ik in deze scriptie, opdat we ons daar bewuster toe kunnen verhouden en beter kunnen beoordelen in hoeverre dit een adequaat antwoord is op de ervaren politieke malaise. Helpt het uitwisselen van inspirerende praktijkvoorbeelden in het licht van deze noties ons verder of helpt het ons van de regen in de drup?

² De column van de socioloog Duyvendak wees me op de geïnspireerde toonzetting van deze bijeenkomsten. Hij verbaast zich over wat hij de “professionele vrolijkheid” noemt van hedendaagse, ideële projecten in de column ‘Zoden aan de dijk’ van 9 juni 2017 op de opiniesite Niemandsland. Zie <http://niemandsland.online/zoden-aan-de-dijk>. Geraadpleegd op 11 juli 2018.

³ Zie <https://www.groene.nl/artikel/wij-hebben-gaten-in-het-hart>. Geraadpleegd op 7 juni 2018.

⁴ Inspiratiemiddag ‘Praktijkcarroussel lokaal samenwerken formele en informele zorg’ op 10 april 2018. Persoonlijke correspondentie.

⁵ Zie <http://democraticchallenge.nl/over-de-challenge/>. Geraadpleegd op 7 juni 2018.

1.2. Bestuur en democratie

Om de uitwisseling van inspirerende praktijkvoorbeelden tegen het licht van deze onderliggende noties over burgerschap, de publieke zaak en democratie te doordenken, maak ik in deze scriptie een koppeling tussen het denken over bestuur en theorievorming over democratie. In de hierboven beschreven manier van denken over politiek klinken namelijk echo's door van radicale democratietheorieën, theorieën die een vorm van democratisering bepleiten die voorbijgaat aan formele, democratische instituties (Talissee, 2012, pp. 10-11). Het werkelijk politieke zou niet in de Tweede Kamer of het stembokje zijn, maar zou zijn rechtmatige plaats hebben op allerlei plekken in de samenleving. Daar zou de samenleving gemaakt moeten worden, voor en door burgers. Sinds de 'deliberatieve wending' in de jaren 80 (Talissee, 2012, p. 6) wordt deliberatie beschouwd als het meest bepalende aspect van deze democratisering⁶. De deliberatieve democratie is niet één afgebakende soort democratie, maar de noemer voor een familie aan theorieën over democratie die deliberatie door vrije en gelijkwaardige burgers over de publieke zaak als het kloppend hart van de democratie beschouwen (Bohman, 1998, p. 401). De uitwisseling van inspirerende praktijkvoorbeelden lijkt deze gedachte ook te ademen. De uitwisseling gebeurt immers altijd met het oog op een maatschappelijk vraagstuk en is dus zo gezien een vorm van deliberatie.

De term 'radicaal' in de noemer 'radicale democratie' doet vermoeden dat het eerder om de visie van activisten gaat dan die van brave burgers, bestuurders en professionals. Een theorie over democratie is echter niet alleen iets dat zelfbewust wordt aangehangen door een sociale beweging of binnen een academische setting wordt geanalyseerd, maar zo'n theorie vormt ook de uitdrukking van een bepaalde 'Zeitgeist' (zie Hegel, 1998 [1807]). Door de ooghalen bekeken laat een theorie over democratie, ontstaan in een bepaalde tijd en maatschappelijke context, iets oplichten van een onderliggende oriëntatie op hoe de samenleving in elkaar steekt. Bestuurders en Occupy-activisten kunnen misschien van mening verschillen over wat er moet gebeuren, maar wel bepaalde overtuigingen met elkaar delen over de aard van de publieke zaak en de waarde van democratie.

Openbaar bestuur en theorievorming over democratie zijn twee verschillende gezichtspunten op politiek die een ingewikkelde relatie hebben tot elkaar, omdat ze voor een deel over hetzelfde lijken te gaan in een democratisch bestuurd samenleving, maar voor een deel ook niet. Democratie kan een uitkomst zijn, een bepaalde vorm van bestuur, maar gaat ook over het constituerende proces dat zich aan iedere vorm van bestuur onttrekt (Agamben, 2012). Dit kan betekenen dat de bestuurder en de Occupy-activist misschien dezelfde democratische begrippen hanteren, maar er iets anders onder verstaan wanneer ze bijvoorbeeld discussiëren over de legitimiteit van de bezetting van een gebouw. Ik hanteer daarom een concept om beide dimensies langs elkaar te kunnen leggen, zonder dat ik het een tot het ander moet herleiden, en dat is het concept van 'maatschappijverbetering'.

Openbaar bestuur en democratie hoeven niet beide noodzakelijk over maatschappijverbetering te gaan, maar zijn wel allebei een voorstelling van de manier waarop burgers en de overheid zich tot elkaar verhouden. Uit deze voorstelling volgt ook een beeld over wat er nodig is om tot een betere maatschappij te komen, indien dat zou worden

⁶ De deliberatieve wending in de theorievorming over democratie is breder dan alleen de radicale democratie. Ook andere democratie-opvattingen, zoals de liberale democratie, zijn door de wending geraakt (Talissee, 2012, pp. 8-11). Deze andere opvattingen laat ik in de scriptie echter buiten beschouwing, omdat deze in mindere mate resoneren in de zoektocht naar de democratische herovering van de publieke zaak.

nagestreefd. De uitwisseling van inspirerende praktijkvoorbeelden beantwoordt aan onderliggende noties die wij hebben over burgerschap, de publieke zaak en democratie, omdat het een voorstelling is van *hoe* maatschappijverbetering mogelijk is, uitgaande van deze noties.

Vanuit dit gezichtspunt kijk ik naar de recente geschiedenis van beide voorgenoemde dimensies, het denken over openbaar bestuur in Nederland en theorievorming over democratie. Daar komt een opvallende ontwikkeling in naar voren. Gedurende de afgelopen decennia waren er hoge verwachtingen van betrokken burgers die zouden participeren in beleid. Nederlandse burgers kregen vanaf de jaren 60 in toenemende mate zeggenschap en inspraak, en werden geconsulteerd, geraadpleegd en naderhand verheven tot ‘coproductanten van beleid’⁷. Met vereende krachten werd zo de samenleving verbeterd door geëmancipeerde burgers en responsieve instituties, was het idee (Duyvendak, 1999; Van Oenen, 2011). Maatschappijverbetering en beleid zijn echter op een gegeven moment van elkaar losgezongen geraakt. In de hedendaagse uitwisseling van inspirerende praktijkvoorbeelden is in geen velden of wegen sprake van beleid of bestuur. Burgers, ambtenaren of professionals gaan geïnspireerd naar huis, zonder dat geconcludeerd wordt of er andere wet- en regelgeving moet komen, zonder dat instituten moeten veranderen en zonder dat er een formeel besluit is genomen over wat er zou moeten gebeuren.

De verschuiving van een focus op inspraak naar een focus op inspirerende praktijkvoorbeelden in het openbaar bestuur kent een parallel in de deliberatieve wending van de democratietheorie in de jaren 80. Met deze wending heeft de focus van de jaren 60 en 70 op het vergroten van de mogelijkheden tot zeggenschap in maatschappelijke instituties (participatieve democratie) plaats gemaakt voor een focus op het proces van deliberatie over de publieke zaak en de manier waarop hierin intersubjectief standpunten en opvattingen tot stand komen of worden bijgesteld (Hauptmann, 2001). Kwalitatief goed debat werd met deze wending belangrijker en moest worden gestimuleerd, inspraak en zeggenschap werden secundair. De deliberatieve democratie is heden ten dage nog steeds een dominante positie in de theorievorming over democratie, maar heeft in de tussentijd een ontwikkeling doorgemaakt van een meer formele benadering naar een meer informele benadering. In de formele benadering voerden randvoorwaarden en criteria voor goede deliberatie de boventoon, maar in de informele benadering kunnen uiteenlopende vormen van communicatie of uitwisseling een deliberatieve werking hebben en dus een democratische praktijk vormen (Elstub, Ercan & Medonça, 2016). Deze meer informele benadering van deliberatie klinkt door in de manier waarop de uitwisseling van inspirerende praktijkvoorbeelden lijkt te worden begrepen: als een democratische praktijk die de samenleving van onderop kan maken.

Wanneer ik op deze manier kijk naar de geschiedenis van burgerschap en bestuur in Nederland en de deliberatieve wending, komt een geschiedenis naar voren van de manier waarop we maatschappijverbetering stilletjes aan anders zijn gaan begrijpen. Ons begrip van maatschappijverbetering is namelijk verbonden aan verschuivende opvattingen over burgerschap, de publieke zaak en democratie. Dit maakt duidelijk wat voor nieuwe vorm van politiek de uitwisseling van inspirerende praktijkvoorbeelden vormt, en in hoeverre dit ons verder zou kunnen helpen als reactie op de politieke malaise door het neoliberalisme.

⁷ Burgers worden betrokken bij de vorming en/of uitvoering van beleid en worden daardoor ‘coproductanten’, naast het optreden van de overheid als producent.

Hoe valt de uitwisseling van inspirerende praktijkvoorbeelden te begrijpen als nieuwe vorm van politiek?

Deelvragen:

- *Hoe verhoudt de uitwisseling van inspirerende praktijkvoorbeelden zich tot de geschiedenis van burgerschap, bestuur en maatschappijverbetering in Nederland van 1960 – nu?*
- *Hoe verhoudt de uitwisseling van inspirerende praktijkvoorbeelden zich tot de ‘deliberatieve wending’ in de democratietheorie?*
- *Wat is de rol van inspiratie als politieke emotie?*

Naast de doelstelling om de uitwisseling van inspirerende praktijkvoorbeelden op waarde te schatten als nieuwe politiek, is deze vraagstelling geformuleerd tegen de achtergrond van een debat in de democratietheorie, namelijk hoe we de deliberatieve wending moeten evalueren. De deliberatieve opvatting van democratie is namelijk binnen korte tijd erg populair geworden binnen de politieke theorie (Böker & Elstub, 2015), de Kritische Theorie (Scheuerman, 2006) en onder bestuurders en bestuurskundigen in de vorm van interactief beleid (Baiocchi & Ganuza, 2016) en heeft daardoor grote invloed gehad op bestuur en democratie in de afgelopen decennia.

De populariteit van de deliberatieve democratie lijkt ten koste te zijn gegaan van reflectie op politieke zeggenschap of beslismacht (Hauptmann, 2001). Scheuermann (2006) stelt dat de afwezigheid van deze reflectie leidt tot een cirkelredenering. De ‘zelfbesturing’ van de burger door deliberatie wordt van tevoren verondersteld om te begrijpen hoe deliberatie werkt, maar tevens als de beoogde uitkomst van deliberatie begrepen (Scheuermann, 2006, p. 100), waardoor de vraag uit het oog verdwijnt *hoe* de zelfbesturing precies gerealiseerd zou moeten worden. De praktijk van het uitwisselen van inspirerende voorbeelden is een casus, een invalshoek, om ook tot een inzicht te komen met betrekking tot deze vraag.

1.3. Leeswijzer

In hoofdstuk twee ga ik nader in op de relatie tussen neoliberalisme en democratie, vanuit het perspectief van politiek filosoof Wendy Brown. Hieruit volgen ook methodologische overwegingen: omdat het neoliberalisme democratische ideeën en praktijken van binnen uitholt, moeten we kritisch kijken naar de manier waarop onze ideeën over onszelf, onze verhoudingen tot instituties en onze verhouding tot bestuur worden gevormd. Vervolgens ga ik in op de relatie met maatschappijverbetering. Maatschappijverbetering is zelf een concept van waaruit we deze ideeën mijns inziens bloot kunnen leggen. Ik werk dit uit aan de hand van Foucault en Illouz en kom tot de conclusie dat opvattingen over openbaar bestuur, en opvattingen over democratie, altijd een bepaalde ‘politieke gevoelshuishouding’ veronderstellen als het gaat om maatschappijverbetering.

In de hoofdstukken 3 tot en met 5 bespreek ik de geschiedenis van maatschappijverbetering aan de hand van dit idee van ‘politieke gevoelshuishouding’, in relatie tot de twee eerdergenoemde pijlers: het denken over openbaar bestuur en theorie over democratie. De eerste pijler baseer ik op de ontwikkelingen rondom de relatie tussen burgers en bestuur zoals deze naar voren komen in de geschiedenis van het

maakbaarheidsgedachtegoed in Nederland van de jaren 60 tot en met nu. De tweede pijler wordt gevormd door de parallelle ontwikkeling van de democratietheorie van de jaren 60 tot en met nu, van de opkomst van de participatieve democratie tot aan de experimenten met deliberatieve burgerpanels en de verbreding van de deliberatieve democratie naar uiteenlopende vormen van communicatie en uitwisseling. Hiervoor baseer ik me op enkele overzichtswerken en artikelen over democratietheorie.

Deze geschiedenis deel ik op in drie tijdperken, waarbij ik heb gekozen voor analytische helderheid, ten koste van historische precisie. Het eerste deel, hoofdstuk drie, gaat over de jaren 60-70, waarin de nadruk lag op maatschappijverbetering door en omwille van betrokken burgers. Het tweede deel, hoofdstuk vier, gaat over de jaren 80, waarin het streven naar maatschappijverbetering plaatsmaakte voor een beroep op 'realiteitszin' en het streven naar inspraak en zeggenschap plaatsmaakte voor debat en deliberatie. Tot slot gaat het derde deel over het heden, waarin een zoektocht naar mogelijkheden tot maatschappijverbetering leidt tot een politisering van positieve gevoelens, in het bijzonder inspiratie. Dit vormt het vijfde hoofdstuk.

In het slothoofdstuk (H6) beantwoord ik de hoofdvraag van de scriptie en beschouw ik de betekenis van de analyse voor de relatie tussen maatschappijverbetering en democratietheorie.

1.4. Reikwijdte van de studie

Ik situeer deze studie in de Nederlandse context. Ik maak dus geen context-loze claims over de uitwisseling van inspirerende praktijkvoorbeelden. De eerste reden is dat ik meen dat het niet wenselijk is om te abstraheren en context-loze claims te maken. Manieren van denken en handelen zijn ontstaan in een specifieke context en iedere vorm van reflectie daarop, ook filosofisch, moet zich daar rekenschap van geven. Hier ga ik in hoofdstuk 2 verder op in.

De tweede reden is dat de Nederlandse context zelf interessant is als het gaat om democratie en bestuur en deze context de analyse dus ook meer diepte geeft. Anders dan in de ons omringende landen speelt hier een discussie over 'burgerkracht', in de context van de 'participatiesamenleving'. De plek van bestuur zou ten koste gaan van zelfbestuur van burgers⁸. Ideeën over maatschappijverbetering en democratie hebben dus hier een specifieke ontwikkelingsgeschiedenis in relatie tot bestuur.

1.5 Selectie bronnen voor de geschiedenis

Een probleem met de geschiedenis van theorie over democratie, burgerschap en bestuur vanuit het oogpunt van maatschappijverbetering is dat er geen apolitieke interpretatie mogelijk is: verschillende opvattingen, concepten en interpretaties zijn verbonden met verschillende politieke posities. Ogenscheinlijk beschrijvende termen als 'vooruitgang' en 'traditie' zijn altijd inzet van politieke strijd geweest (zie Duyvendak, 1999). Een tweede, meer praktisch probleem is dat het een analyse vergt die zich niet duidelijk tot een filosofisch debat laat herleiden, maar meandert door vakgebieden als bestuurskunde, politicologie, sociologie en geschiedenis.

Mijn selectie voor bronnen die ik gebruik in de geschiedschrijving vereist daarom wat toelichting. Voor de geschiedenis van burgerschap en bestuur in Nederland gebruik ik bronnen

⁸ Zie hiervoor de observatie van Sennett in het interview op Sociale Vraagstukken: <https://www.socialevraagstukken.nl/interview/richard-sennett-samenwerking-is-een-ambacht/>. Geraadpleegd op 18 juli 2018.

die zich verhouden tot het maakbaarheidsgedachtegoed, de gedachte van de 'maakbare samenleving' of de gedachte dat er sprake zou zijn van een verlies van 'maakbaarheid'. Dit zijn bronnen die kritisch zijn op de opkomst van het neoliberalisme in de jaren 80 en zij interpreteren de gevolgen die dat heeft gehad voor het maatschappelijke klimaat in Nederland negatief. Deze heb ik aangevuld met twee boeken over de Nederlandse geschiedenis. Daarnaast leunt mijn interpretatie van de recente Nederlandse geschiedenis sterk op de filosofische weergave daarvan in Gijs van Oenen zijn boek *Nu even niet. Over de interpassieve samenleving* uit 2011, een boek dat een samenhangende interpretatie beschrijft van de manier waarop zowel democratiseringsprocessen als het neoliberalisme samenhangen met openbaar bestuur en burgerschap.

Voor de geschiedenis van theorie over democratie maak ik gebruik van filosofische overzichtsartikelen die een claim maken over de deliberatieve wending in de jaren 80 of de verhouding tussen deliberatieve democratie en diens voorloper, de participatieve democratie. Dit heb ik aangevuld met overzichtswerken over democratietheorie.

H2. Democratie, neoliberalisme en maatschappijverbetering

Netwerkorganisatie 'De Publieke Zaak' geeft op haar website aan waar zij voor staan:

Wij geloven niet in eenduidige top-down oplossingen, maar veeleer in een waaier van initiatieven. Er zijn al onnoemlijk veel mensen en organisaties van goede wil, die zich voor de noodzakelijk vernieuwing van onze maatschappij inzetten. De rol van De Publieke Zaak is dan ook vooral om deze zichtbaar te maken, waar mogelijk te ondersteunen en daarna anderen aan te zetten om ook op hun terrein vorm aan een nieuw "samen leven" te geven.⁹

De manier waarop De Publieke Zaak zich presenteert is kenmerkend voor de manier waarop de discussie over de publieke zaak wordt begrepen en de richting waarin er naar oplossingen wordt gezocht. Er is een ander soort maatschappij nodig, waar "vorm" aan moet worden "gegeven". Het zal er veel menselijker zijn. Belangrijke publieke zaken als zorg, onderwijs, democratie en bestaanszekerheid zijn er ruimschoots en voor iedereen aanwezig. Dit is een wenkend perspectief dat iedereen zou moeten aanspreken en waar niemand tegen zou kunnen zijn¹⁰. We weten enkel nog niet *hoe* we dat voor elkaar moeten krijgen. Het kan en mag niet op de tekentafel uitgetekend worden. Bestuur zou daarom ook niet effectief zijn om dit voor elkaar te krijgen. Een florerende circulatie van goede wil en initiatieven zou een collectief leerproces tot stand brengen dat wijldvertakt en divers is en dat van onderop tot deze beoogde samenleving zal leiden. Het vraagt van ons echter de inspanning om de circulatie te bevorderen, door de initiatieven en goede wil op te merken en verder te verspreiden.

De uitspraak klinkt ideëel, en doet een beroep op de impuls die ik in de inleiding heb besproken, namelijk dat er een vorm van democratisering nodig is om de samenleving te verbeteren. Echter, de achterliggende netwerkorganisatie blijkt opgericht te zijn door het commerciële adviesbureau McKinsey. De Publieke Zaak heeft er belang bij om openbaar bestuur als ineffectief en overbodig weg te zetten. Inspiratie volstaat, openbaar bestuur zou overbodig zijn en de rol van het neoliberalisme blijft bewust onbesproken.

In dit hoofdstuk zet ik uiteen hoe De Publieke Zaak exemplarisch is voor een probleem van ideeën over democratisering en maatschappijverbetering dat Wendy Brown aan de kaak stelt. Aan de hand van dit probleem doordenk ik wat voor een filosofische methode hieruit volgt. Volgens Brown staat het neoliberalisme niet tegenover de democratie, zoals ik in de inleiding heb geschetst, maar is er sprake van een uitholling van democratische concepten door een neoliberale politieke rationaliteit. Een politieke rationaliteit is een manier van

⁹ Omschrijving op de website van netwerkorganisatie 'De Publieke Zaak'. Gevonden op <http://www.publiekezaak.nl/over/> op 30 april 2018.

¹⁰ Het gebruik van de term "wenkend perspectief" in discussies over de publieke zaak (alsook in managementliteratuur) lijkt zelf ook uitdrukking te zijn van het uitwisselen van inspirerende praktijkvoorbeelden. Immers, er is wel een positieve toekomstvisie, maar geen sprake van een collectief plan of besluitvorming. Zie voor een voorbeeld de aankondiging van het 'wenkend perspectief sociaal werk' op de website van het programma 'In voor zorg!': <http://www.invoorzorg.nl/ivz/literatuur-wenkend-perspectief-sociaal-werk.html>. Geraadpleegd op 18-6-2018.

denken over wie we zijn, hoe we onszelf moeten vormen tot wie we moeten zijn, en hoe dit in verhouding staat tot maatschappelijk instituties en bestuur. De uitholling die Brown constateert problematiseert de gedachte dat de democratie tegenover iets onwenselijks als het neoliberalisme zou staan en dat de democratie er een tegengif voor kan vormen. Hieruit volgt dat we democratisering en maatschappijverbetering niet als vanzelfsprekend op één lijn moeten zetten, maar preciezer bekijken als onderdeel van een politieke rationaliteit. Op welke manier is maatschappijverbetering mogelijk binnen deze opvatting over democratie of deze manier van denken over burgerschap en bestuur?

Uit dit perspectief komt naar voren dat zowel opvattingen over democratie als opvattingen over bestuur en burgerschap uitdrukken hoe de individuele burger zich moet opstellen, hoe de burger daartoe gevormd kan of moet worden door bepaalde praktijken en hoe dat tot een betere samenleving zal leiden. Aan de hand van Illouz laat ik tot slot zien dat dit gebeurt aan de hand van een ‘politieke gevoelshuishouding’.

2.1. Democratisering uitgehold

Het voorbeeld van de Publieke Zaak roept de vraag op of er niet sprake is van een vorm van ideologie. Mensen *denken* dat ze de samenleving verbeteren, maar krijgen een duur adviesbureau in de maag gesplitst: neoliberalisme in een maatschappelijk geëngageerd en democratisch sausje.

Wendy Brown is een Amerikaanse politiek filosofe, geboren in 1955, die door haar werk heen vraagstukken over democratie heeft onderzocht, binnen de traditie van de Kritische Theorie. In eerdere werken als *Politics Out of History* (2001) staat zij stil bij de gevolgen van het verlies in het geloof in de redelijkheid van de mens en maatschappelijke vooruitgang in de 20^e eeuw voor links-progressieve politiek. In haar meest recente boek *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution* (2015) staat zij stil bij de relatie tussen neoliberalisme en democratie. De visie die zij naar voren brengt zet het hierboven aangehaalde voorbeeld in een ander licht. Zij stelt dat er geen sprake is van een ideologische truc van het neoliberalisme, maar dat er een veel fundamentele en meer zorgwekkende relatie is ontstaan in de huidige Westerse samenlevingen tussen neoliberalisme en democratie. Om te kijken naar de relatie tussen neoliberalisme en democratie in relatie tot maatschappijverbetering, bespreek ik eerst een wat eerder essay dat zij heeft geschreven ‘*With Reason on Our Side...*’ (2008), dat ingaat op de relatie tussen maatschappelijke vooruitgang en democratie; vervolgens ga ik in op haar analyse in *Undoing the Demos*.

In “*With reason on our side...*” beschrijft Wendy Brown de verleiding om als vanzelfsprekend aan te nemen dat democratisering leidt tot maatschappelijke vooruitgang, omdat ‘redelijkheid’ en democratie hand in hand zouden gaan en een meer redelijke samenleving automatisch een betere samenleving zou zijn. Zij herneemt hiermee een thema dat een centrale rol speelt in de Kritische Theorie en dat als eerste is verwoord door Horkheimer en Adorno in *Dialektik der Aufklärung* (1947). Deze verleiding, die ze lokaliseert in Habermas’ werk, wordt volgens haar gepopulariseerd door linksgeoriënteerde politici die een tweedeling aanhangen tussen de “*powercrazed, profit-driven, ideological, religious, corrupt, hypocritical (...) particularistic and [failing]*” (par. 1) politieke agenda van de opposanten en de “*justice-based, human-interest driven, rational, secular, factual, uncorrupt, democratic, universal, and (...) enduring*” (par. 1) politieke agenda van ‘redelijke’, democratische

progressieven. Vandaar ook de titel '*With reason on our side*', redelijkheid staat aan onze kant, de kant van de links-progressieven, en strijdt voor dezelfde zaak.

Zij bekritiseert deze verleiding op basis van de Franse politiek filosoof Foucault. Foucault toont volgens haar aan dat het niet zinvol is om te spreken over één universele vorm van redelijkheid, maar dat er meerdere 'redelijkheden' (rationalities) bestaan (par. 3). Foucault's werk is de uitdrukking van een pluralisering en relativering van 'redelijkheid', in lijn met de poststructuralistische en postmoderne ontwikkelingen in de 20e eeuwse filosofie. Er is geen universele rede, maar deze is toevallig, historisch bepaald en context-gebonden.

Wat is dan zo'n 'redelijkheid'? Foucault herinterpreteert, volgens Brown, het oude, universele idee van redelijkheid als een 'politieke rationaliteit'¹¹. Een politieke rationaliteit is een stelsel van normatieve opvattingen dat de verhoudingen tussen burgers, hun identiteitsontwikkeling, instituties en in het bijzonder de verhouding tussen de burger en de overheid vormgeeft. Binnen zo'n stelsel verschijnt bepaald gedrag aan ons als 'redelijk' omdat het goed aansluit op deze opvattingen; ander gedrag verschijnt als 'onredelijk'. Dit betekent ook dat 'redelijkheid' losgekoppeld wordt van maatschappelijke vooruitgang, zoals dat in het project van de Verlichting wordt begrepen. Meer redelijkheid zou niet automatisch leiden tot een betere samenleving, het is slechts een positie binnen het voorgenoemde stelsel van opvattingen. Het structureert ons handelen, omdat wij ons gedragen in overeenstemming met wat wij denken dat redelijk is. Dit kan zowel ten goede als ten kwade zijn.

Het neoliberalisme is volgens Brown ook zo'n stelsel van normatieve opvattingen, een politieke rationaliteit. Deze politieke rationaliteit is afgeleid van marktconcepten zoals concurrentie, investering en kapitaal. Anders dan een hoop andere critici van het neoliberalisme ziet Brown niet de dominante positie van de markt of het kapitaal als het centrale probleem, maar als de dominantie van marktconcepten. Deze concepten beïnvloeden hoe wij over de markt denken, maar ook hoe wij over onszelf denken, de overheid en de publieke zaak. De neoliberale politieke rationaliteit transformeert ongemerkt ons begrip van democratische concepten als burgerschap, rechten en democratische legitimiteit.

Dit heeft als gevolg dat het niet meer zinvol is om te spreken van meer of minder democratie, noch van democratisering als tegengif voor de politieke malaise die zou voortvloeien uit het neoliberalisme. Ook democratische praktijken en ideeën worden vormgegeven door de neoliberale, antidemocratische politieke rationaliteit, zonder dat wij dat goed doorhebben. Het probleem is dus volgens Brown niet dat er te weinig democratie over zou blijven vanwege een dominante positie van het grootkapitaal, maar dat een streven naar méér democratie binnen deze politieke rationaliteit niet zal leiden tot een betere samenleving. Om terug te komen op de Publieke Zaak: het probleem is niet dat de Publieke Zaak als consultancybureau misschien de intentie heeft om er geld aan te verdienen; het probleem is dat De Publieke Zaak democratische concepten en associaties kan hanteren zonder dat we duidelijk kunnen aanwijzen waar het wringt of wat daar wellicht ondemocratisch aan zou kunnen zijn.

2.2. Burgerschap in een politieke rationaliteit

Dit betekent dat we veel kritischer moeten kijken naar de manier waarop onze ideeën en verwachtingen, en uiteindelijk onze handelingen, worden gestructureerd door een politieke

¹¹ Brown spreekt in het Engels van 'rationality' en 'political rationality'.

rationaliteit. Deze gedachte werkt Brown verder uit in *Undoing the Demos. Neoliberalism's stealth revolution*. Ik bespreek haar werk in de volgende paragraaf vanuit de vraag naar de mogelijkheid of onmogelijkheid van 'maatschappijverbetering'. Voordat ik dit doe, ga ik eerst nog wat meer in op het concept 'politieke rationaliteit' en de plaats van de burger, vanuit het denken van Foucault waar Brown zich op heeft gebaseerd.

In een 'politieke rationaliteit' is een bijzondere rol weggelegd voor het persoon- worden en persoon-zijn. Wij begrijpen en vormen onszelf immers naar de opvattingen die we hanteren over de verhoudingen tussen onszelf, instituties en de overheid (Brown, 2015, p. 121). Foucault spreekt niet van persoon-zijn of -wording, maar van subjectwording en subject. Deze begrippen hanteert Foucault om te beschrijven hoe het individu niet geboren wordt met bepaalde eigenschappen, maar tot een subject wordt 'gevormd' of zichzelf vormt tot een subject. Een subject is iemand met eigenschappen die we met subjectiviteit associëren zoals persoonlijkheid, moraliteit, autonomie en vrije wil. Deze ontwikkeling of (zelf)transformatie heeft een ingewikkelde relatie met de maatschappelijke structuren waar het individu zich in bevindt. Een ogenschijnlijke ontwikkeling naar meer vrijheid, meer moraliteit of meer authenticiteit is tegelijkertijd de uitkomst van verschillende sturende processen in de samenleving die ons met zachte hand dwingen om een bepaald soort subject te worden. Deze dwang is beperkend, want het duwt ons in een bepaalde richting. Tegelijkertijd is het de mogelijksvoorwaarde voor onze subjectiviteit (Allen, 2002, p. 134). Net zoals we bijvoorbeeld opvoeding nodig hebben om een autonome volwassene te kunnen worden, hebben we een beetje sturing nodig om een subject te worden.

De opvatting van Foucault over subjectwording wordt vaak geïnterpreteerd als een theorie over macht, waar we van leren dat disciplineren overal is en dat we er niet onderuit komen. Het zou een zeer pessimistische theorie zijn, waarbij ieder streven naar een emancipatie of een betere samenleving slechts ontkleurd zou worden als een naïeve illusie en disciplinerend werktuig (Allen, 2015, p. 514; Koopman, 2010). In de context van de publieke zaak komt er echter ook een andere kant naar voren. Als we situaties zoals die in het bekende OHRA-filmpje willen voorkomen, waarin de baliemedewerker van het zwembad de moeder op omslachtige procedures wijst in plaats van de paarse krokodil te overhandigen¹², moet de baliemedewerker wel een bepaald soort medewerker zijn. Het moet bijvoorbeeld iemand zijn die daar zorgvuldig en betrouwbaar met de beslissing omgaat om van de procedures af te wijken en niet zomaar spullen weggeeft aan mensen die daar geen recht op hebben. Als manager van het zwembad zouden we kunnen kiezen om een training te geven, of af en toe tegen de medewerker te zeggen dat het erom gaat dat hij zorgvuldig met deze beslissingsruimte om moet gaan. In termen van Foucault is het geen aangeboren eigenschap of de medewerker betrouwbaar is, maar een eigenschap die we onszelf aanleren of die ons wordt aangeleerd, omdat deze eigenschap nu eenmaal past in onze ideeën over de publieke zaak en de functie-uitoefening van een baliemedewerker. Emancipatie, ontplooiing of humanisering kennen dus twee kanten (Van Oenen, 2011) en kunnen vanuit verschillende gezichtspunten of verschillende momenten op ons overkomen als respectievelijk een vorm van geëmancipeerde zelf-dwang of een vorm van disciplineren van buitenaf.

Dit vermogen, of lot, om subject te worden kent niet één enkele, universele manier waarop dit gebeurt. Door de tijd heen verschuiven de verhoudingen tussen individuen en de samenleving en gaan we de relaties tussen subjecten, subjectwording en maatschappelijke

¹² Zie <https://www.youtube.com/watch?v=mJipJwDPJ-g>. Geraadpleegd op 23 juni 2018.

instituties anders begrijpen. Dan vindt er een verschuiving plaats naar een andere politieke rationaliteit. Het is binnen de voorgenoemde relaties dat dwang of zelfdwang plaatsvindt en de vormen waarop dit gebeurt veranderen dus mee.

Onze opvattingen over de verhoudingen (de politieke rationaliteit) veranderen niet als gevolg van voortschrijdend inzicht in de essentie van de mens of de werking van een institutie als de overheid. Zowel de mens, de burger als de overheid zien wij namelijk in relatie tot de opvattingen die we hebben over het 'waartoe' (normatief): waartoe is er een overheid? Waarom vinden we subjectiviteit belangrijk? Wat moet de overheid daar bijvoorbeeld mee doen, of juist niet doen? Deze opvattingen, de politieke rationaliteit, bepalen hoe we de samenleving zien, hoe we denken over de manier waarop de wereld door menselijk handelen wordt gevormd en wat de rol daarbinnen is van individuele acties en de overheid (Brown, 2015, p. 116). Deze opvattingen lijken vanzelfsprekend, universeel en tijdloos wanneer ze dominant zijn, omdat ze aan de basis liggen van alle andere ervaringen en concepten waarmee we onszelf en de samenleving begrijpen. Ze zijn echter context- en tijdgebonden. Ze veranderen door de tijd heen en vormen een historische kracht wanneer ze veranderen. Het gaat echter niet om een teleologische of noodzakelijke kracht, maar om een contingente kracht (p. 121), wat wil zeggen dat het een toevallig proces is.

Concluderend kun je dus zeggen dat we normatieve opvattingen hebben over de mens en maatschappelijke instituties en dat deze bepalen hoe we de verhoudingen begrijpen en hoe binnen deze verhouding subjectiviteit wordt geproduceerd. Deze opvattingen veranderen of verschuiven door de tijd heen. Een politieke rationaliteit maakt dan plaats voor een andere. In de ene politieke rationaliteit is het vanzelfsprekend om te denken aan een "top down" oplossing en niets te verwachten van "goede wil". In de andere politieke rationaliteit is het vanzelfsprekend om te denken zoals De Publieke Zaak in het voorbeeld aan het begin van het hoofdstuk.

In het vervolg spreek ik in plaats van subject, subjectwording en subjectiviteit van burger, burger-wording en burgerschap. Subject en subjectwording wijzen vooral naar de vragen waar Foucault zich op heeft gericht, zoals de verhouding tussen subjectiviteit en dwang (Allen, 2002). Burger en burgerschap wijzen naar het proces van 'subjectwording' in de hoedanigheid als burger in de context van verschuivende opvattingen over de relatie tussen burgers, bestuur, democratie en de publieke zaak. Aan de basis van ideeën over democratisering en maatschappijverbetering liggen namelijk ook opvattingen over de rol van de burger of burgerwording ten grondslag: hoe de burger zich zou moeten verhouden tot instituties, bestuur en de publieke zaak en hoe de burger zichzelf daartoe kan vormen, of gevormd kan worden.

2.3. Politieke rationaliteit en maatschappijverbetering

Er is echter iets geks aan de hand met de manier waarop Foucault politieke rationaliteit beschrijft. De term 'politieke' zet de lezer op het verkeerde been, want het 'politieke' in een politieke rationaliteit kan beter als 'bestuurlijk' begrepen worden. Dit blijkt uit het feit dat Foucault naast de term 'political rationality' ook de term 'governing rationality' gebruikt en bestuur en politiek dus aan elkaar gelijk lijkt te stellen (Brown, 2015, p. 115). Brown stelt bij haar bespreking van Foucault dan ook vast dat de mens als politiek dier ontbreekt in zijn analyses. De mens als politiek dier is de mens die zichzelf collectief kan organiseren en als collectief iets nastreeft. In Foucault lijken er geen politieke collectieven, maar enkel individuen

te bestaan. Ik concentreer me op deze ambivalentie en hoe deze doorwerkt in Browns eigen bespreking van Foucault, om vervolgens een koppeling te maken tussen politieke rationaliteit en maatschappijverbetering met behulp van een andere tekst van Foucault.

Brown gebruikt het concept 'politieke rationaliteit' om het neoliberalisme te karakteriseren, dat zij ziet als een nieuwe politieke rationaliteit die democratische ideeën en principes van binnenuit zou uithollen. Ze formuleert de kritiek op Foucault dat het concept wel geschikt is voor een probleemdiagnose, maar niet voor het vinden van een oplossing. Zijn gebruik van de term zou namelijk geen ruimte laten om democratische instituties en principes te begrijpen. Verzet zou volgens haar in Foucault enkel worden gepleegd door individuen tegenover een alom aanwezige en indirecte vorm van 'bestuur'. Er zijn geen collectieven die iets nastreven of ergens voor strijden en er is ook geen hoop op een vorm van zelfbestuur.

Brown maakt duidelijk dat de democratie *geen* politieke rationaliteit vormt, zoals de neoliberale politieke rationaliteit, maar expliciteert niet wat de democratie dan *wel* zou zijn. In haar boek wordt niet duidelijk hoe de democratie als ideaal zich verhoudt tot welke politieke rationaliteit dan ook. Hierdoor wordt de democratie een abstracte utopie waar wel politieke actoren te vinden zijn, maar geen plaats is voor burgerschap of bestuur. Immers, ieder opvatting over burgerschap of bestuur moet begrepen worden als onderdeel van een politieke rationaliteit.

De scheidslijn tussen een 'uitgeholde' en 'werkelijke' democratie die ik afleid uit Browns analyse helpt ons niet verder om kritisch te kijken naar democratische opvattingen en praktijken zelf, zoals deze zich voordoen in een samenleving met openbaar bestuur. Ik deel echter haar opvatting dat de mens als politiek dier ontbreekt in het concept 'politieke rationaliteit' en dat het concept daarom uitgebreid moet worden. De politieke rationaliteit die ook in democratische praktijken en democratietheorieën besloten ligt komen naar mijn idee scherper naar voren wanneer we het verbinden met het politieke streven naar het vormgeven van een andere of betere maatschappij.

Ik maak daarom de verbinding met dit thema middels een tekst van Foucault, '*What is Enlightenment?*' (1984), waarin hij de gelijknamige tekst van Kant bespreekt. Foucault stelt in zijn bespreking dat Kant in deze tekst de vraag stelt die ons tot op de dag van vandaag achtervolgt. De Verlichting is immers een dubbelzinnige beweging die interpretatie nodig heeft. Het vindt immers tegelijkertijd op het niveau van het individu en het niveau van het collectief plaats: "*Enlightenment must be considered both as a process in which men participate collectively and as an act of courage to be accomplished personally. Men are at once elements and agents of a single process*" (p. 35). Foucault verwijst zelf nergens naar het begrip 'politieke rationaliteit' of een vergelijkbaar concept onder een andere naam. Maar de centrale rol van de verhouding tussen het individu en een collectief ontwikkelingsproces (de Verlichting) waar deze aan zou deelnemen, roept de vraag op hoe we deze verhouding moeten begrijpen of duiden. Sterker nog, even later in de tekst stelt Foucault het nog stelliger als hij zegt: "*Each individual is responsible in a certain way for that overall process*" (p. 38).

Voor Kant vormde deze vraag onderdeel van een teleologische ontwikkelingsgeschiedenis. Het tijdperk van de Verlichting, en de bevrijding van de mens uit diens zelfverkozen onmondigheid, luidde volgens Kant een nieuwe fase in van deze geschiedenis¹³. Voor Foucault is dit echter geen vraag die zich louter in één bepaalde

¹³ Zie hiervoor onder andere Kants tekst '*Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*' (1907 [1784]), waarin hij een variant op het beeld van de 'onzichtbare hand' beschrijft van Adam Smith.

historische fase voordoet en eenmalig om een antwoord vraagt, maar een grondmotief dat ons in verschillende variaties blijft achtervolgen als een probleem waar we telkens opnieuw, telkens anders op moeten antwoorden.

De verhouding tussen de opstelling van het individu en een collectief ontwikkelingsproces als problematisch grondmotief bekijk ik vanuit het oogpunt van maatschappijverbetering, omdat dit de schakel vormt om de mens als politieke actor te begrijpen binnen een politieke rationaliteit. Hoewel Foucault in deze tekst zelf niet spreekt van maatschappijverbetering, kan zijn vraag naar de relatie tussen het individu en het collectieve proces goed vertaald worden naar de vraag hoe we ons als burger moeten verhouden tot maatschappijverbetering, aangezien dit ook een collectieve ontwikkeling beoogt of veronderstelt. Is elke poging tot verbetering van de samenleving immers niet even raadselachtig als wat Foucault beschrijft? Aan de ene kant willen we eraan bijdragen of deelnemen, maar aan de andere kant gaat het om een proces dat ver af staat van ons als individu en ons handelen.

Het streven naar maatschappijverbetering vormt de schakel tussen de mens als politieke actor en opvattingen over burgerschap, burger-woorden, bestuur en de publieke zaak binnen een politieke rationaliteit. We willen ons wellicht als politieke actoren collectief organiseren rondom bepaalde aspiraties, maar dit roept de vraag op hoe wij en andere betrokkenen zich moeten opstellen om aan de beoogde maatschappelijke verandering bij te dragen. Hier komt de ambivalentie naar voren die Foucault beschrijft. Een succesvolle vorm van zelfbestuur, waarbij we ons collectief weten te organiseren om een bepaalde verandering tot stand te brengen, is aan de ene kant een uitdrukking van volwaardig burgerschap, emancipatie en vrijheid. Aan de andere kant is het een vorm van vrijheidsbeperking: iedereen moet zichzelf daarvoor op de juiste manier opstellen en daartoe iets doen of iets laten. Welke vorm deze ambivalentie precies aanneemt, is weer gekoppeld aan onze opvattingen over de verhoudingen tussen burgers, instituties en bestuur binnen een politieke rationaliteit en de vormen van (zelf)dwang, emancipatie of disciplineren die hieruit volgen.

2.4. Verschuivingen in politieke rationaliteit

Het is nu duidelijk dat onze opvattingen over de verhouding tussen ‘burger-woorden’, burgerschap en bestuur worden bepaald door een politieke rationaliteit en dat deze kunnen veranderen. Het is daarbij niet de vraag wat een goede of onwenselijke politieke rationaliteit is, maar hoe het individu, de burger, zich verhoudt tot een proces van maatschappijverbetering. Maar *hoe* kunnen wij een politieke rationaliteit of verschuivingen van de ene naar de andere politieke rationaliteit op het spoor komen? Hiervoor heb ik een filosofische methode nodig. Dit werk ik in deze paragraaf uit aan de hand van Koopman zijn boek *Genealogy as Critique: Foucault and the Problems of Modernity* (2013).

Koopman (2013) zet uiteen *hoe* Foucault kon onderzoeken dat redelijkheid contingent in plaats van noodzakelijk of universeel is. Dit deed hij door zijn genealogische methode. Koopman spreekt in zijn uiteenzetting niet over politieke rationaliteit, maar wel over ‘problematiseringen’. Deze zouden aan de grondslag liggen van de opvattingen die de praktijken vormgeven, inclusief de manier waarop we praktijken gebruiken om onszelf tot een bepaald soort burger te vormen: “*A problematization is a base out of which we elaborate the*

Wanneer mensen ogenschijnlijk uit vrije wil leven is er toch een noodzakelijke vooruitgang waar te nemen die voorbijgaat aan de intenties of de eigen belangen van mensen.

institutions, functions, and objects constitutive of our practices. To understand our practices and the strategies and techniques composing them, we must understand the problematizations to which they are a response” (Koopman, 2013, p. 98).

De beschrijving van Koopman van een problematisering komt grotendeels overeen met de notie ‘politieke rationaliteit’, maar voegt er ook één element aan toe. Praktijken zijn niet alleen een uitdrukking van een politieke rationaliteit, maar zowel de praktijk als de politieke rationaliteit die de praktijk uitdrukt worden bovendien getekend door een geschiedenis van eerdere problemen of vraagstukken waar de praktijk of politieke rationaliteit een reactie op is geweest: problematiseringen. Problematiseringen komen naar voren wanneer we duiken in de ontwikkelingsgeschiedenis van bepaalde praktijken, manieren van denken of thema’s. Overigens is dit geen harde, verklarende factor, maar een zoekend en explorerend proces waar een zekere, pragmatische willekeur in schuilt: *het* ultieme probleem, of *de* ultieme geschiedenis kunnen we niet vinden. Er schuilt een pragmatisch beoordelingscriterium in deze methode: een zoektocht is vruchtbaar wanneer het de mogelijkheid biedt om anders naar een hedendaagse praktijk te gaan kijken. Dit is een verdieping van wat ik zojuist al stelde: maatschappijverbetering kunnen we opvatten als een grondmotief dat ons denken over politiek tekent, en dat telkens andere ‘problematiserings’ oplevert.

2.5. Burgerschap en maatschappijverbetering

In de vorige paragrafen heb ik beschreven hoe maatschappijverbetering zich verhoudt tot het concept ‘politieke rationaliteit’. Ik heb laten zien dat het streven naar maatschappijverbetering duidelijk maakt hoe er binnen een politieke rationaliteit zowel sprake kan zijn van politieke actoren met collectieve aspiraties als burgerschap en bestuur. De vraag hoe het individu zich verhoudt tot een collectief proces van maatschappijverbetering vormt een vraag waar telkens verschillende antwoorden op worden geformuleerd en de geschiedenis van deze ‘problematiserings’ en ‘antwoorden’ tekent een politieke rationaliteit. In deze paragraaf maak ik duidelijker wat dit betekent voor democratietheorie en theorie over openbaar bestuur.

De vraag naar de verhouding tussen het individu en de collectieve beweging naar een betere samenleving stelt namelijk zowel openbaar bestuur als democratietheorie in een ander licht. In de hedendaagse liberale politieke filosofie wordt democratie of democratisering opgevat als een waarde in zichzelf. Iets is goed, omdat het democratisch of democratiserend is¹⁴. Bestuur moet democratisch zijn of democratischer worden. Echter, noties over democratie en burgerschap vormen ook een uitdrukking van verschillende van de voorgenoemde ‘problematiserings’ en ‘antwoorden’ rondom het streven naar maatschappijverbetering. Dit blijkt uit het artikel van Warren (2017) ‘*A problem based approach to democratic theory*’. Hij laat zien dat democratie als waarde altijd een uitdrukking vormt van wat mensen nastreven, bijvoorbeeld gelijkwaardigheid. Het werkt volgens hem daarom verhelderend om democratie wel degelijk instrumenteel te begrijpen, als een middel en niet als een doel in zichzelf. Verschillende democratietheorieën drukken verschillende

¹⁴ Je zou kunnen stellen dat er zoiets is als de democratie als mythe: meer democratie is altijd beter. En als de democratie onze verwachtingen niet waarmaakt, hebben we er nog méér van nodig. Deze gedachte ontleen ik aan Van Oenen (2011), die dit weer baseert op de dialectiek van de Verlichting van Horkheimer en Adorno (1947).

beoogde vormen van maatschappijverbetering uit, met verschillende opvattingen over hoe deze maatschappijverbetering kan worden bewerkstelligd.

Je zou ook kunnen stellen dat moderne democratie- en bestuursopvattingen altijd al zijn geformuleerd tegen de achtergrond van een besef van verandering en maatschappelijke vooruitgang (zie Boomkens, 2006, p. 33) en zich daar dus altijd toe verhouden. Democratie was in de tijd van Aristoteles een totaal andere vraag, omdat er toen een wereldbeeld heerste waarin een kosmische 'orde' en 'traditie' centraal stonden (Rancière, 1999). Hieruit volgt dat democratietheorieën doordeesemd zijn met het grondmotief dat ik in de vorige paragraaf besprak: de vraag hoe het individuele subject zich tot het collectieve proces van de (beoogde) maatschappijverbetering verhoudt.

Dit komt naar voren in de manier waarop democratietheorieën of opvattingen over openbaar bestuur beschrijvingen van en wensen ten aanzien van de burgers bevatten die de maatschappij verbeterende democratie zouden moeten uitvoeren. Moet de burger die deelneemt aan een democratische praktijk bijvoorbeeld juist de eigen belangen goed naar voren weten te brengen of zich opstellen als een onpartijdige, belangeloze gesprekspartner? En doet zo'n burger dat van nature of moet de burger daar een handje bij worden geholpen? De burger moet bijvoorbeeld geschoold worden tot goede democraat (zie De Jong, 2014), moet bepaalde uitgangspunten onderschrijven of beschikken over bepaalde vermogens. Een burger die begaan is met de publieke zaak, of een samenleving die daar begaan mee is, hoopt dat iedereen zich op de juiste manier opstelt, bijvoorbeeld om democratische praktijken vruchtbaar te laten verlopen.

2.6. Politieke gevoelshuishouding

Democratietheorieën en opvattingen over burgerschap en bestuur hebben zelf dus opvattingen over hoe burgers zijn en hoe burgers zouden moeten zijn. Zoals in de beschrijving van 'politieke rationaliteit' naar voren komt, kan dit middels verschillende praktijken gebeuren. Onszelf vormen, of gevormd worden kan op verschillende manieren, je kunt bijvoorbeeld denken aan de rol van media of de rol van instituties die ons bepaalde opvattingen, ideeën en attitudes aanleren of inprenten. Volgens Foucault moeten we het echter niet in deze richting zoeken, maar denken aan technieken, activiteiten, manieren van denken, situaties, die ons een zetje geven om een bepaald soort persoon te worden. Dit leg ik uit aan de hand van een voorbeeld.

We gaan bijvoorbeeld mediteren om een persoon te worden die misschien geduldiger, rustiger en meer tevreden is. Het zou ook een onderdeel kunnen zijn van een onderwijsprogramma dat beoogt de leerlingen de juiste bagage mee te geven om geduldige en tevreden burgers te worden. We kunnen ook de vraag stellen of het wel echt een eigen keuze is als we menen dat het goed is om te mediteren: is het niet zo dat we de trendy opvatting verinnerlijkt hebben dat we een bepaald soort geduldig persoon zouden moeten zijn en dáárom de ogenschijnlijk authentieke behoefte voelen om te gaan mediteren? En weet de schooldirecteur dat zijn onderwijsprogramma aan deze disciplinerende werking bijdraagt, los van de bedoelingen die hij daar zelf mee voor ogen heeft? Dit voorbeeld laat zien dat een techniek als meditatie vanuit verschillende gezichtspunten aan ons kan verschijnen als emancipatoir of als onderwerpend. Dit betekent volgens Foucault dat het niet zinvol is om lang stil te staan bij het ontwarren van de verhouding tussen actorschap en structuur,

autonomie en disciplineren, of onderwerping en vrijheid, maar dat het beter is om ons te verdiepen in de werking van zo'n techniek zelf (Koopman, 2013, p. 169).

Mijn stelling is dat maatschappijverbetering een specifiek soort techniek kent waarvan we evenmin kunnen stellen of dit emancipatoir of onderwerpend is: de politieke gevoelshuishouding. Deze stelling baseer ik op de sociologe Eva Illouz, die in haar boeken *Cold Intimacies: The Making of Emotional Capitalism* (2007) en *Saving the modern soul: Therapy, Emotions, and the Culture of Self-Help* (2008) beschrijft hoe de grote ontwikkelingen die wij doorgaans toeschrijven aan de moderniteit, zoals rationalisering, economisering en democratisering tevens ontwikkelingen zijn die we kunnen begrijpen als verschuivingen in de manier waarop we omgaan met onze gevoelens. Wanneer er veranderingen plaatsvinden op het niveau van instituties of de aard van intersubjectieve verhoudingen, betekent dit ook dat wij moeten leren om onszelf anders op te stellen en anders met ons gevoelsleven om te gaan op uiteenlopende levensgebieden. Voorbeelden hiervan zijn veranderende opvattingen over de rol van soft skills op de werkvloer, zelfhulpboeken en de therapiecultuur. Dit zijn alle drie domeinen die ons een bepaalde omgang met onze gevoelens leren die typisch 'modern' zijn, omdat ze een reactie vormen op bijvoorbeeld de horizontalisering van verhoudingen of de imperatief om rationele keuzes te maken. Zelf duid ik het geheel van manieren waarop we omgaan met onze gevoelens in een bepaalde context aan als een gevoelshuishouding.

Gevoelens vormen namelijk volgens Illouz een uitdrukking van de manier waarop we onszelf, onze relatie tot onszelf en onze relaties tot anderen begrijpen (Illouz, 2007, p. 2-3). Deze interpretatie van gevoelens maakt duidelijk dat niet alleen opvattingen, maar ook onze gevoelshuishouding iets uitdrukt van de manier waarop we onszelf in relatie tot de samenleving en haar instituties begrijpen.

Omdat Illouz als sociologe kiest voor een beschrijvende analyse en er vooral op uit is om met haar beschrijvingen te verduidelijken *hoe* veranderende manieren van omgaan met gevoelens een rol spelen in de Westerse cultuur, gaat zij niet uitgebreid in op de verhouding tussen de rol van gevoelens en de macroprocessen waar deze mee verbonden zouden zijn. De manieren waarop we omgaan met onze gevoelens vormen dus wel een uitdrukking van de politieke rationaliteit, maar maken in Illouz' beschrijvingen nog niet duidelijk wat de achterliggende 'problematisering' is van de verhouding tussen het individu en het collectieve proces. Ze stelt soms dat deze er een reactie op zijn, een manier om met de veranderingen om te gaan, maar ze stelt op andere plekken ook dat de veranderende gevoelshuishouding met de macroprocessen samenvalt.

Een voorbeeld is de veranderde verhouding tussen mannen en vrouwen. Waar mannen en vrouwen voorheen konden terugvallen op traditionele rolpatronen, zijn zaken als seksualiteit en het huishouden door de emancipatie van de vrouw een kwestie geworden van 'communicatieve rationaliteit' (2008, p. 142), een speelse verwijzing naar Habermas waarmee Illouz het punt wil maken dat er veel gecommuniceerd moet worden en dat we daarbij voortdurend reflexief bezig zijn met onze gevoelens en de gepaste omgang daarmee. Ik meen dat de reflexiviteit die zij beschrijft laat zien dat onze gevoelshuishouding een manier is waarop we onszelf vormen, of gevormd worden, in relatie tot maatschappijverbetering. In dit geval betreft dit het streven naar de emancipatie van de vrouw. De emancipatie van de vrouw vraagt blijkbaar om een reflexieve gevoelshuishouding, die er de mogelijksvoorwaarde van vormt, maar ook met het emancipatieproces samenvalt. Man en vrouw communiceren over de taakverdeling in het huishouden met het oog op de emancipatie van de vrouw, maar

ook als uitdrukking van de vrouw haar geëmancipeerde status. En is het emancipatieproces, de beoogde uitkomst, zelf niet weer de voorwaarde die de communicatie überhaupt mogelijk maakt?

Maatschappijverbetering gaat dus samen met een gevoelshuishouding die ons vormt, of ons laat vormen als individu in relatie tot het collectieve proces. Met de juiste gevoelshuishouding dragen we bij, maken we deel uit van, of zijn we de uitkomst van een beoogd proces van maatschappijverbetering. Ik meen bovendien dat deze techniek een bijzondere relatie heeft met maatschappijverbetering. Dit wordt duidelijk wanneer ik het contrasteer met andere maatschappelijke processen. Neem bijvoorbeeld een verandering die juridisch wordt afgedwongen. Een wet die van de een op de andere dag wordt doorgevoerd, roept misschien een hoop emoties op, maar vraagt niet om de soort reflexiviteit die ik hierboven beschreef. Ook is het niet mogelijk om de juiste omgang met gevoelens gelijk te stellen aan de invoering of het navolgen van deze wet.

De voorbeelden van Illouz gaan vrijwel uitsluitend over persoonlijke relaties en de werkvloer. Deze zaken zijn wel politiek, en zo beschouwt Illouz ze ook, maar Illouz thematiseert de relatie met democratische praktijken of bestuur niet. In deze scriptie wil ik dat juist wel doen. Ik spreek daarom van een politieke gevoelshuishouding wanneer het een gevoelshuishouding betreft die gaat over maatschappijverbetering in de context van democratische praktijken of openbaar bestuur. De sociologische studie van Eliasoph (2016) geeft een actueel voorbeeld van zo'n politieke gevoelshuishouding. Zij beschrijft een bepaalde manier van denken over burgerparticipatie, die volgens haar te weinig bevraagd wordt op interne spanningen en tegenstrijdigheden, waarin 'gewone burgers' door democratisering van onderop de samenleving zouden verbeteren. Ze noemt deze manier van denken 'empowerment talk'. Empowerment talk zou volgens haar in het bijzonder te vinden zijn bij een bepaald type vrijwilligersorganisatie (in de V.S.), maar kent allerlei variaties en vertalingen in andere contexten en andere landen, bijvoorbeeld in Ngo's en in initiatieven voor bestuurlijke vernieuwing. Centraal staan volgens haar een positieve (empowerende) sfeer die zou leiden tot een beoogde transformatie van zowel de deelnemers als de samenleving. De positieve sfeer vormt hier een politieke gevoelshuishouding. Het drukt uit hoe burgers zich moeten opstellen, namelijk positief, maar de positieve sfeer is ook het middel dat ervoor zou zorgen dat burgers zich op die manier opstellen. Wanneer burgers zich eenmaal zo zouden opstellen, zou daar een maatschappij-verbeterende werking van uit gaan.

2.7. Conclusie

Ik heb laten zien dat de relatie tussen neoliberalisme en democratie gecompliceerd is aan de hand van Wendy Brown. Het is niet zinvol om voor democratisering te pleiten, of dit na te streven, en te denken dat de samenleving dan vanzelf beter wordt. Omdat het neoliberalisme een nieuwe politieke rationaliteit is, heeft het van binnenuit democratische concepten en ideeën uitgehold.

De benadering van Wendy Brown geeft echter geen handvatten om te begrijpen hoe we democratische praktijken zelf kunnen interpreteren en beoordelen in het licht van politieke aspiraties. Alles is neoliberal, en werkelijke democratie is een abstract ideaal zonder relatie met burgerschap en bestuur. Aan de hand van de gedachte van het streven naar maatschappijverbetering heb ik middels Foucault laten zien dat zowel bestuur als opvattingen over democratie ook iets uitdrukken over hoe maatschappijverbetering tot stand zou kunnen

komen, hoe de individuele burger zich daartoe moet opstellen, en hoe de burger zichzelf middels praktijken of technieken daartoe kan vormen.

Aan de hand van Koopman betoogde ik hoe het streven naar maatschappijverbetering een geschiedenis kent van verschillende ‘problematiseringen’ en ‘antwoorden’ op de vraag hoe dat zou moeten gebeuren en hoe de burger zichzelf daarbij moet opstellen. Ik heb aan de hand van Illouz laten zien dat een ‘politieke gevoelshuishouding’ een techniek vormt waarmee burgers zichzelf op de juiste manier kunnen opstellen, of opgesteld kunnen worden.

In de komende hoofdstukken laat ik zien hoe de politieke gevoelshuishouding van de uitwisseling van inspirerende praktijkvoorbeelden is ontstaan in reactie op eerdere problematiseringen rondom het thema maatschappijverbetering. Mijn these is dat we in de uitwisseling worden gevormd, of onszelf vormen, tot een bepaald soort burger die zich wel geëngageerd voelt, maar vooral hard werkt om zichzelf te inspireren zonder dat we de inrichting van de samenleving ter discussie kunnen stellen of desnoods – democratisch besloten – ‘top down’ ingrijpend kunnen veranderen.

H3. Hoe raakt de burger betrokken? Maatschappijverbetering in de jaren 60 en 70.

De jaren 60 staan in het collectieve geheugen gegrift als het begin van de tegencultuur die een brede democratisering inluidde van maatschappelijke instituties en gezagsverhoudingen. In veel geschiedschrijving ligt dan ook het accent op de anarchistische protestgeneratie en de popcultuur, eerst de nozems en naderhand de Provo's, die zich ogenschijnlijk spontaan, speels en bevrijd gingen gedragen en zich de wet niet meer zouden laten voorschrijven (Jürgens, 2014).

Het waren echter niet alleen sociale bewegingen, maar ook bestuurders zelf die zich druk maakten over de democratie (De Jong, 2014, pp. 149-191), in het bijzonder om de apathie en vervreemding van burgers. Hoewel protesterende studenten en de politieke elite rondom kwesties als de Maagdenhuisbezetting tegenover elkaar konden staan¹⁵, lijkt er wel sprake te zijn geweest van een breed gedeelde opvatting dat *betrokkenheid* van burgers goed en noodzakelijk is. Burgers moeten betrokken zijn bij alle beslissingen die hen persoonlijk raken en dit vormt de kern van het streven naar een andere, betere samenleving. In de democratietheorie komt dit naar voren in de theorie van de 'participatieve democratie'.

3.1. Maakbaarheid omwille van en door middel van betrokkenheid

Maatschappijverbetering was filosofisch al op de kaart gezet in de Verlichting. Wetenschappelijke kennis en democratische verhoudingen zouden de weg voorwaarts wijzen (Boomkens, 2006). Het was echter in de jaren 60 dat het een kwestie werd die coördinatie en strategie vereiste.

De eerste aanzet hiertoe is volgens Duyvendak (1999, p. 74-75) al te vinden in een project als de Flevopolder. De Flevopolder was een project waarin zowel de fysieke ruimte als het sociale leven tot in detail zijn uitgedacht. De Flevopolder was maakbaar, maar van een notie van democratisering was nog geen sprake: het was een "top-down" gestuurd project, om het in hedendaags jargon te zeggen.

In de jaren 60 sloeg echter de vlam in de pan: niet alleen de maatschappij moest gemaakt worden, maar ook de burger. De burger moest mondig en geëmancipeerd worden door bijvoorbeeld het welzijnswerk. De ontplooiing van de burger zou zowel in het belang van de burger als van de samenleving zijn, want alles moest anders. Gezag berustte niet langer op traditie of op de deskundigheid van experts. Niet alleen de studentenprotesten in 1968 drukten dit uit (Della Porta, 2013, p. 36), maar ook de burgerrechtenbeweging, het feminisme, de antipsychiatrie: telkens werd bevraagd waarom de mensen die werden geraakt door de besluitvorming en praktijken van instituties hier niet *zelf* een stem in hadden. De antipsychiatrie stelde bijvoorbeeld het gezag van de psychiatrie ter discussie om te bepalen of een cliënt al dan niet ziek was en behandeling nodig had: moesten cliënten dit niet zelf bepalen? En was het niet eerder aan henzelf dan aan de samenleving om de richting van 'genezing' te bepalen? Was het niet veeleer de samenleving zelf die ziekmakend was?

De felle kritieken van de nieuwe sociale bewegingen doen vermoeden dat bestuurders en politici zich tot dan toe uiterst paternalistisch en elitair hadden opgesteld. Dat was misschien ook wel zo, maar daar hadden ze zichzelf ook al zorgen over gemaakt en daarop

¹⁵ Voor een beschrijving van de discussie rondom de Maagdenhuisbezetting, zie De Jong, 2013, pp. 198-204.

bekritiseerd. Zij spraken volgens De Jong (2014, pp. 149-191) midden jaren 60 al over een crisis van de democratie. De burger zou vervreemd zijn van politiek en bestuur en daar onverschillig tegenover staan. De politiek moest worden hervormd om toegankelijker en relevanter te zijn voor de burger. Tevens moest de burger leren om een actieve democraat te worden, bijvoorbeeld door welzijnsbeleid en prikkelende radio- en tv-programma's over het Nederlands staatsbestel als *Inburgeren* (1965 – 1969), waarin het Nederlandse staatsbestel in beeld werd gebracht, met kritiek op het gebrek aan concrete zeggenschap maar ook op de apathische houding van burgers (De Jong, 2014, p. 185). Het spelprogramma *Wet-strijd* poogde in diezelfde periode kennis over het Nederlandse recht te stimuleren (idem, p. 187).

3.2. Participatieve democratie

Deze ontwikkeling kent een evenknie in de democratietheorie. Voor de opkomst van de nieuwe sociale bewegingen was democratietheorie lange tijd een theorie over stemmen, verkiezingen en politieke elites. Betrokkenheid van burgers was in deze theorie onwenselijk: het zou de ordelijke democratische samenleving enkel verstoren. Een degelijk bestuur dat het mandaat kreeg van de bevolking door verkiezingen zou de samenleving het beste kunnen besturen (Talisie, 2012, p. 3-5).

De sociale bewegingen van de jaren 60 verzetten zich tegen deze democratie-opvatting en in hun kielzog werden er ideeën over de 'participatieve democratie' ontwikkeld in democratietheorie. Centraal in deze opvatting van democratie staat politieke participatie, opgevat als inspraak in alle instituties die het leven van de burger raken. De theorie besteedt veel aandacht aan machtsverhoudingen die politieke participatie in de weg zouden zitten en is daarmee een kritiek op theorieën die zich baseren op de gedachte van één man, één stem. *Betrokkenheid* van burgers in instituties is in deze opvatting het ideaal, maar tegelijkertijd ook het middel: meer ruimte voor betrokkenheid van burgers zou machtsverhoudingen tegengaan, wat weer leidt tot meer ruimte voor betrokkenheid (Della Porta, 2013, pp. 36-43). Bovendien werd participatie zelf ook als een democratische leerschool gezien, die weer zou leiden tot meer oriëntatie van burgers op de politiek en de publieke zaak (Della Porta, 2013, p. 41).

3.3. Betrokkenheid als probleem en oplossing

Een gemeenschappelijk thema dat door de verschillende opvattingen en debatten heenloopt is de waarde van betrokkenheid bij de burger. Betrokkenheid wordt zowel doel als middel, probleem als oplossing en zowel descriptief als normatief. Dit laat ik zien aan de hand van enkele voorbeelden:

Je mag niet meer niet betrokken zijn

Foucaultiaans gezegd was het proces van maatschappijverbetering iets waar je je wel toe moest verhouden, of je het nou wilde of niet. Waar er eerst nog sprake kon zijn van ambitieuze bestuurlijke projecten zoals de Flevopolder zonder dat je er iets mee moest, was het nu zo dat je in het defensief zat als je buiten het proces van maatschappijverbetering gelaten wilde worden. Van Oenen vat dit in systematische termen wanneer hij stelt dat het emancipatieproces dat de sociale bewegingen nastreefden ertoe heeft geleid dat mensen genoodzaakt waren zelfs hun weigering uit te drukken in de nieuwe terminologie van

emancipatie: “*Ongeëmancipeerde mensen zijn met andere woorden in de verdediging; zij staan steeds onder druk hun traditionalisme te rechtvaardigen – en natuurlijk die rechtvaardiging in moderne, geëmancipeerde termen te formuleren*” (Van Oenen, 2011, p. 86). Hoewel Van Oenen dit terugblikkend stelt, is het naar mijn idee wel een goede invalshoek om de gevoelshuishouding van betrokkenheid te problematiseren. Je mag niet langer níet betrokken zijn.

Betrokkenheid als probleem en oplossing

Voor te weinig betrokkenheid, als gevolg van apathie, bestaande machtsverhoudingen of gebrekkige vermogens tot participatie, was betrokkenheid zelf ook het medicijn. Dit kwam al naar voren in de opvatting van de participatieve democratie dat participatie zijn eigen leerschool vormt. In Nederland was in dezelfde denktrant de opvatting van Dewey populair dat je democratie leert door te doen (De Jong, 2014, p. 163).

Er was echter ook zo iets als te veel betrokkenheid, een zorg die tot uitdrukking kwam in discussies over burgerlijke ongehoorzaamheid rondom bijvoorbeeld de protesten bij het huwelijk van prinses Beatrix en prins Claus (1962) en demonstraties tegen de oorlog in Vietnam. Mede in reactie hierop werden burgers tot een ander soort betrokkenen gemaakt door de opkomst van de statistiek (De Jong, 2014, p. 172; zie ook Duyvendak, 1999, p. 89) en door de nieuwe journalistiek van straatinterviews (De Jong, 2014, p. 189). Ze werden bevraagd over hun opvattingen en standpunten en deze werden meegenomen in de media en beleid.

Op een meer fundamenteel niveau drukte de opkomst van beleid vanaf de jaren 70 uit dat een samenleving niet simpelweg geordend wordt door wet- en regelgeving, maar dat een samenleving met gezamenlijke inspanning gemaakt moet worden door iedereen tot *betrokkenen* te maken (Van Oenen, 2011, p. 101). Iedereen wordt een betrokkene: ambtenaren en politici raken betrokken in de formulering van de rationale voor een bepaald beleid, voor de evaluatie en bijstelling ervan. Burgers moeten de rationale er ook van kunnen inzien. In dit opzicht raken ze *betrokken* bij het beleid als rationele actoren die de wenselijkheid van het beleid kunnen inzien.

Daarnaast wordt beleid opgesteld om de maatschappij niet rechtstreeks aan te sturen door een wet of verbod, maar door bepaalde collectieve projecten te stimuleren. Betrokkenheid komt daarmee in de plaats van plicht of dwang. Er is bijvoorbeeld geen wet die mensen verplicht om zich te emanciperen, maar veel beleid is erop gericht om dit te bevorderen. Ook de afschaffing van de opkomstplicht bij verkiezingen (De Jong, 2014, p. 173) is een voorbeeld hiervan. Je zou kunnen zeggen dat dit een vorm van ‘disciplineren’ is, maar je zou ook kunnen zeggen dat burgers zodoende *betrokkenen* worden bij de totstandkoming en de uitvoering van beleid, waar zij politieke macht eerst over zich heen moesten laten komen.

3.4. Conclusie

Heel simpel gezegd zou je kunnen stellen: feitelijke betrokkenheid van burgers valt samen met maatschappelijk engagement en met maatschappijverbetering. Dit was de relatie tussen maatschappijverbetering en de politieke gevoelshuishouding van burgers. Betrokkenheid is zowel een middel tot het doel als het uiteindelijke doel zelf, een voorwaarde tot en een indicatie van maatschappijverbetering.

In het volgende hoofdstuk wordt duidelijk wat er in deze politieke gevoelshuishouding *niet* aan de orde was, namelijk een expliciete transformatie en bijstelling van opvattingen, belangen en voorkeuren. In de jaren 60 en 70 en in de participatieve democratie is er een vanzelfsprekende harmonie tussen opvattingen, belangen en voorkeuren en maatschappijverbetering. In het komende hoofdstuk laat ik zien dat dit verandert. De democratietheorie die daarbij hoort wordt daarmee zelf ook ingewikkelder en minder eenduidig, mede in reactie op de moeilijker positie van maatschappijverandering zelf.

H4. Kritische distantie. Realiteitszin in de jaren 80.

In de loop van de jaren 70 veranderde betrokkenheid van een ideaal naar een probleem om meerdere redenen. De eerste reden was dat het leidde tot excessen: alles was gepolitiseerd en men bestreed elkaar met man en macht, hand en tand. Vanaf de jaren 80 werd het collectieve streven naar maatschappijverandering bovendien weggezet als problematisch, het zou paternalistisch zijn. Bovendien leek een ambitieuze overheid door de economische recessie ineens spilziek (Duyvendak, 1999, p. 4) en werden de jaren 60 en 70 negatief neergezet als jaren waarin werd geloofd in de “maakbaarheid van de samenleving”. Beter was het om af te zien van iedere vorm tot maatschappijverbetering en iedereen gewoon ‘zichzelf te laten zijn’, een retoriek die het opkomende neoliberale klimaat ging legitimeren.

De oude vorm van maatschappijverbetering die tot stand zou komen door, met en omwille van betrokken burgers verdween door deze ontwikkelingen als geloofwaardige of nastrevenswaardige praktijk. In plaats daarvan kwam een nieuwe gevoelshuishouding van kritische distantie: een vorm van kritisch zijn die ‘realistisch’ zou zijn, die een tegengif zou vormen tegen de vormen van kritische betrokkenheid uit de jaren 60 en 70. Deze zouden blind zijn voor de maatschappelijke realiteit en het recht op zelfbeschikking dat iedere burger bij monde van zijn geëmancipeerde status zou moeten toekomen.

In de democratietheorie komt een ontwikkeling naar voren die zich hier tegelijkertijd tegen af zet en er onderdeel van lijkt te vormen. Aan de ene kant wordt de deliberatieve democratietheorie geformuleerd als een normatieve, kritische theorie die blijft pleiten voor maatschappijverandering. Aan de andere kant drukt de deliberatieve democratietheorie zelf de nieuwe kritisch-realistische politieke gevoelshuishouding uit.

4.1. Een beroep op kritische realiteitszin

Ogenschoijnlijk is de no-nonsense politiek van minister-president Lubbers (CDA) in de jaren 80 de uitdrukking van een zeer terughoudende en bescheiden overheid die vond dat maakbaarheidsambities niet langer wenselijk waren. In 1982 sloeg de VVD-verkiezingslogan ‘Gewoon jezelf kunnen zijn’ goed aan (De Jong, 2014, p. 246). Burgers leken niet zozeer te willen of te moeten veranderen: ze moesten vooral zijn wie ze al waren. Daarbij paste een overheid die de samenleving ook met rust liet en steeds meer diensten overliet aan de markt.

Van Oenen (2011) stelt dat dit een uitdrukking vormt van de ontwikkeling naar het latere neoliberalisme. Het ‘geëmancipeerde’ individu, dat de emancipatie als een verworven status gaat beschouwen na de jaren 60 en 70, accepteert geen gezag van de overheid of maatschappelijke instituties meer. Negatieve vrijheid en het recht op zelfbeschikking komen centraal te staan. Dat leek niet zozeer een ideaal, maar vooral een constatering te zijn. De burger werd gezien als iemand die opkomt voor zijn eigen recht op zelfbeschikking en zich verzet tegen iedere vorm van bemoeienis of paternalisme. Het is moeilijker te zeggen dat dit ook een normatieve eis was. De verwijzingen naar een realistische, kritische en zakelijke houding van zowel de burger als de overheid lijken zelf een uitdrukking van een klimaat waarin alles in beschrijvende termen moest worden vastgesteld en niet mocht worden gewenst of nagestreefd.

De Jong (2014) geeft wel een aanwijzing voor de normerende kant van deze opvatting van de gewone burger, wanneer hij stelt dat deze nieuwe politiek niet alleen een terugtrekkende beweging van de overheid was, maar op een andere manier juist ook weer een intensivering van beleid: burgers *moesten* nu zichzelf zijn. Dit hield in dat ze primair voor

hun eigen welzijn verantwoordelijk waren en dat ze hiertoe geen beroep meer konden of mochten doen op ondersteuning van overheidswege of maatschappelijke instituties.

Er lijkt dus wel degelijk sprake te zijn van een gewenste gevoelshuishouding. De burger die 'zichzelf was', werd gecontrasteerd met een burger die te sterk politiek geëngageerd was. Het politieke activisme van de jaren 70 werd steeds meer gezien als een probleem, bijvoorbeeld door de acties van militante krakers. De burger die zichzelf was, daarentegen, was vooral kritisch zoals een consument, Pateman (2012, p. 15), zelf overigens een pleitbezorger voor de participatieve democratie, beschrijft dit als volgt: *"In a privatized social and political context (...) consumer-citizens need to be extra vigilant and to monitor providers; they require information, to be consulted, and occasionally to debate with their fellow consumer-citizens about the services they are offered"*.

De wenselijkheid van een kritische distantie als gevoelshuishouding komt bovendien naar voren in de opkomst van de notie dat over alles debat gevoerd zou moeten worden (Van Oenen, 2011, p. 87). Dit *lijkt* op een voortzetting van de gedachte dat *betrokkenheid* goed en wenselijk is, echter gaat het niet zozeer om een betrokkenheid vanuit de eigen voorkeuren en opvattingen, maar om de vaardigheden en vermogens die bij debatteren komen kijken. Enerzijds komt er aandacht voor de procedurele kanten van debatvoering als vaardigheid en vorm van communicatie. Anderzijds komt er aandacht voor de vormende kant van debatteren. Greene & Hicks (2005) stellen in hun bespreking van het debatteren als nieuwe vormende praktijk in de context van de V.S., in lijn met het gedachtegoed van Foucault, dat burgers door deze praktijk leren om een kritische distantie te ontwikkelen ten aanzien van hun eigen standpunten. Ze leren om zich te bekwamen in het verdiepen in, en onderbouwen van, meerdere gezichtspunten en nemen zodoende afstand van een duidelijke, eigen politieke stellingname. De aandacht verschuift van het uitdrukken van een politieke overtuiging naar het geven van argumenten en de procedures die erop moeten toezien dat iedereen mee kan doen in het publieke debat. Een kritische houding wordt een doel op zichzelf in plaats van een middel tot een collectieve politieke oriëntatie.

4.2. Kritische deliberatie?

Dit komt parallel tot uitdrukking in de deliberatieve wending in de democratietheorie en dit gaat ten koste van ideeën over de participatieve democratie. Della Porta (2013, p. 61-62) beschrijft het verschil tussen participatieve en deliberatieve democratie als een verschuiving van een nadruk op inspraak naar een nadruk op politieke identiteitsontwikkeling. Het gaat er niet langer om dat opvattingen ingebracht worden, maar *hoe* ze tot stand komen. Het kent een sterk procedurele inslag. Politieke betrokkenheid is niet langer onvoorwaardelijk zoals bij de participatieve democratie, maar moet aan de juiste voorwaarden gaan voldoen.

De studie naar de historische wortels van de deliberatieve democratie waar vaak een beroep op wordt gedaan, is Habermas' *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1962). Hij werkt hier een democratieopvatting uit waarbij niet zozeer inspraak of invloed centraal staat, maar het intersubjectieve proces van opinievorming door een maatschappelijk gesprek in de publieke ruimte, over de publieke zaak.

Dit element van intersubjectieve opinievorming wordt centraal gesteld door deliberatieve democraten. Deliberatieve democratie is niet zozeer één afgebakende theorie, maar een verzameling aan verwante democratie-opvattingen die een belangrijke rol toebedelen aan het communicatieve proces waarin deelnemers gezamenlijk hun standpunten

bepalen door middel van een leerproces waarbij een transformatie van opvattingen en soms zelfs identiteiten het geval is (Cohen, 1989, pp. 18-19, in Della Porta, 2013, p. 62). Deelnemers leren om hun eigen gezichtspunten te presenteren aan de hand van argumenten: dat wil zeggen, ze zodanig te formuleren dat ze gericht zijn op de publieke zaak en niet op eigen belangen. Daarnaast nemen ze de gezichtspunten van andere deelnemers in overweging. Interpersoonlijk wordt zo bepaald wat geldige argumenten zijn en hoe deze moeten worden gewogen in een collectieve beslissing. Dit leerproces wordt gecontrasteerd met 'strategische' vormen van communicatie die bijvoorbeeld voort zouden kunnen komen uit eigengerichtheid of sterke politieke zendingsdrang.

Deliberatieve democratie-opvattingen formuleren een parallelle kritiek op de maatschappijveranderings-ambities uit de jaren 60 en 70 van participatieve democraten. Ze verwijten hen een gebrek aan realiteitszin: de samenleving is veel te complex en te grootschalig om te transformeren naar het ideaal van zeggenschap door *iedereen* in *alle* maatschappelijke instituties. Burgers noch instituties zouden daartoe in staat of bereid zijn. De deliberatieve democratie wordt dan ook als een realistischer alternatief gepresenteerd voor de hoge eisen van de participatieve democraten (Hauptmann, 2001, pp. 400-408).

Dit 'realisme' komt tot uiting in het dubbele karakter dat Böker & Elstub (2015) bespreken. Aan de ene kant is het een kritische theorie die, net als de participatieve democratie, een vorm van democratisering beoogt. De bestaande, formele instituties zouden tekortschieten en daar wordt de democratische functie van de publieke ruimte (de *civil society*) tegenover gezet. Deliberatieve democraten zijn er echter niet op uit om instituties radicaal te hervormen. Dit hangt samen met het feit dat de theorie zowel normatief als descriptief is (Böker & Elstub, 2015; Scheuerman, 2006). Het verklaart *hoe* het deliberatieve debat in de samenleving de kwaliteit van de formele democratie verbetert, maar ook *dat* het zo zou moeten zijn. Deze verhouding maakt het ook lastig om te begrijpen wat er moet gebeuren. Het realisme van de jaren 80 bespookt de stellingname, lijkt het wel. Is er *feitelijk* al sprake van een levendige publieke ruimte waar deliberatie plaats zou vinden of moet deze nog worden gemaakt? En is er *feitelijk* sprake van een kwalitatieve verbetering van de formele democratie door de deliberatie of zou hiernaar moeten worden gestreefd, of op moeten worden toegezien?

4.3. Kritische distantie en maatschappijverbetering

Je zou kunnen zeggen dat de politieke gevoelshuishouding van kritische distantie tegelijkertijd het realistische anti-maatschappijverbeteringsklimaat van de jaren 80 uitdrukt en bespookt wordt door echo's van het eerdere streven naar maatschappijverbetering. Uiteindelijk heeft dit tot gevolg dat de vorm van maatschappelijk engagement, kritische distantie, meer en meer een doel op zichzelf wordt, zonder duidelijke koppeling met hoop op een andere of betere samenleving. Ik laat dit wederom zien aan de hand van een aantal voorbeelden.

Kritisch zijn als basis voor maatschappelijke orde

De kritische distantie lijkt in de eerste plaats een soort basisidee van een ordelijke verhouding tussen burgers en bestuur uit te drukken. De burger moet kritisch zijn tegenover de overheid om diens eigen zelfbeschikking uit te kunnen oefenen. Dit moest dan echter niet zozeer de politiek-ideologische houding zijn van de jaren 60 en 70, maar een vorm van welbegrepen eigenbelang. Een voorbeeld hiervan is de NIMBY: de Not in My BackYard burger (Van Oenen,

2011, p. 90) die weet welke procedures hij of zij moet doorlopen om te protesteren tegen bepaalde besluitvorming die tegen de eigen belangen in gaat. Anderzijds is de overheid kritisch ten aanzien van burgers die maatschappelijk uit de pas lopen en veiligheidsrisico's veroorzaken. Het beste is de situatie echter wanneer burger en bestuur distantie betrachten en zich niet met elkaar bemoeien. Het beroep op een kritische distantie als politieke gevoelshuishouding dient in dit verband als een soort tegengif tegen de excessen van betrokkenheid uit de jaren 60 en 70.

Opvoeding tot een kritische burger

De belangstelling voor debatteren en debatvaardigheden kun je op twee manieren interpreteren. Aan de ene kant zit er een potentieel emancipatoir leerproces in. Rostbøll (2008) beschrijft hoe de deliberatieve democraten die door Habermas zijn geïnspireerd zich bewust dan wel onbewust op de notie beroepen dat burgers zich door deelname aan een deliberatie kunnen ontdoen van onderdrukkende politieke opvattingen of zelfbeelden. De burger kan zichzelf door deelname omvormen van een naïeve burger naar een burger die zijn of haar eigen opvattingen kritisch tegen het licht kan houden.

Aan de andere kant zit er ook een disciplinerende of aanpassings-gerichte kant aan. Deelnemers zien de legitimiteit van een bepaald besluit in¹⁶ en kunnen rationele van irrationele opvattingen onderscheiden. Deliberatie zou er bovendien in sommige interpretaties op gericht moeten zijn om gezamenlijk problemen op te lossen. Sommige vormen van kritiek worden dus mogelijk door het interpersoonlijke leerproces verstomd: is het niet zo dat 'There Is No Alternative'?¹⁷ Zie je niet in dat dit een redelijk besluit is? Door te delibereren worden al te kritische burgers omgevormd tot burgers met voldoende realiteitszin. In beide gevallen is er sprake van een bepaalde mate van distantie ten opzichte van de eigen standpunten, zoals ook in debatvaardigheden vereist wordt (Greene & Hicks, 2005). De distantie wordt wijd omarmd, maar realiteitszin en engagement lijken hierin tot een ambivalente mix te versmelten.

Zoeken naar maatschappijverbetering in weerwil van het politieke klimaat

Aan de ene kant lijkt het politieke klimaat van anti-maatschappijverbetering de opvattingen over bestuur en democratie te beïnvloeden in de richting van bescheiden ambities of 'realiteitszin'. Aan de andere kant zou je ook kunnen stellen dat het streven naar maatschappijverbetering de gepassioneerde democraat ertoe dwingt om zijn heil te zoeken ver weg van de gevestigde orde. De deliberatieve democratietheorie schippert tussen een voorstel om deliberatie een plek te geven in instituties, en voorstellen om deliberatie juist buiten instituties te houden, teineinde kolonisering van het authentieke deliberatieproces te voorkomen (zie ook Hauptmann, 2001, p. 398). Deliberatie wordt afwisselend als een vorm van medewerking, kritische sparringpartner of als duidelijke tegenstem gepresenteerd.

Daar zit een soort tragiek in. In de jaren 60 en 70 was er de hoop dat inspraak en zeggenschap tot concrete veranderingen zouden lijden. *Kritisch zijn* in de vorm van bijvoorbeeld een protestmars of een kritisch debat is minder hoopvol. De protesten van de

¹⁶ Dit grijpt terug op het argument dat al door Kant en Hegel naar voren is gebracht over de waarde van openbaarheid.

¹⁷ "There Is No Alternative" is een slogan van de Britse oud-premier Margaret Thatcher (premier van 1979 – 1990) waarmee ze uitdrukte dat er de enige optie een keuze voor de markt was.

kraakbeweging laten een verschuiving zien van expliciete, politieke stellingnames en kritiek op specifieke besluiten, naar een ongedifferentieerde kritiek op de gevestigde orde, inclusief het bestuur (Van Oenen, 2011, p. 134), iets dat verklaard kan worden doordat het vanzelfsprekender werd om te protesteren in termen van 'eigenbelang' en minder in termen van collectieve of politieke aspiraties. Anders gezegd: protesteren leek meer een doel op zichzelf te worden dan een middel dat concrete politieke resultaten beoogde.

De politieke gevoelshuishouding van kritische distantie is minder dan betrokkenheid een middel dat zou moeten leiden tot maatschappijverbetering en meer een doel op zichzelf. Nog vagelijk verbonden met het idee dat de maatschappij ook anders kan, maar vooral een manier om het eigen engagement een uiting te geven zonder duidelijk te weten hoe of waartoe.

4.4. Conclusie

In de nieuwe politieke gevoelshuishouding van kritische distantie sloot de realiteitszin van het politieke klimaat in de jaren 80 een raar huwelijk met de betrokkenheid en impuls tot maatschappijverbetering. Een naïeve betrokken burger kon door te debatteren zichzelf omvormen tot een kritische burger die zichzelf begreep als zakelijke NIMBY. Een activistische burger kon door een deliberatief leerproces inzien wat realistisch en haalbaar was en wat niet. En de radicale burger die toch een manier zocht om politiek-kritisch geëngageerd te zijn kon zijn toevlucht zoeken in het debat als iets dat ver weg van de gevestigde orde plaats kon vinden en daar zijn stem verheffen.

De deliberatieve wending in de democratie drukt zelf een ambivalentie uit ten aanzien van maatschappijverbetering. In lijn met het beroep op realiteitszin van de jaren 80 konden deliberatieve democraten de eerdere participatieve democratie verwijten dat ze te ambitieus en onrealistisch was. De deliberatieve democratie drukt echter zelf een mix tussen descriptieve en normatieve opvattingen uit: is de maatschappij goed zoals deze is, en legt de de theorie uit waarom? Of moet de samenleving veranderen en legt de theorie uit wat er zou moeten veranderen? In het volgende hoofdstuk laat ik zien dat maatschappijverbetering blijft spoken, en in een andere gedaante opnieuw wordt omarmd.

H5. Inspiratie. Actieve burgers vinden hopelijk nu uit wat werkt.

De geschiedenis van maatschappijverbetering neemt een nieuwe wending in de jaren 90 en '00. Er lijkt weer van alles te moeten worden gedaan of gemaakt. Er wordt opnieuw gestreefd naar bestuurlijke daadkracht en kritiek geformuleerd op de stroperige besluitvorming van de overheid (Duyvendak, 1999, p. 109). Tegelijkertijd komen er verschillende beschouwingen over de onmogelijkheid om nog langer te weten waar we überhaupt aan toe zijn. Maatschappelijke diversiteit, globalisering, het mondiale kapitalisme leiden tot de opvattingen dat de samenleving te complex en te onvoorspelbaar is geworden en de overheid bovendien niet langer bij machte is om de samenleving te besturen. Tot slot lijkt er zoiets als een stuurloze doedrift te ontstaan, want nietsdoen is geen optie. Er wordt telkens nieuw beleid gemaakt, bij voorkeur interactief. Ook wordt er door Jan en alleman samengewerkt met het oog op maatschappelijke thema's door de verschuiving naar 'governance' (Van Oenen, 2011, p. 113).

Met de opkomst van de notie van 'actief burgerschap' in de jaren '00 (Van Oenen, 2016, p. 71) lijkt de plicht tot het maken van de samenleving overgebracht te worden op de burger. Die moet nu dingen doen die de overheid niet, of niet langer meer zou kunnen doen. De burger verschijnt als een onontgonnen maakbaarheids-goudmijn. Alle kaarten worden daarbij gezet op de inspiratie die de burger zou hebben om de publieke zaak anders vorm te geven dan tot nog toe is gedaan. De burger heeft nu enkel zijn eigen politieke gevoelshuishouding als werktuig. Dit komt naar voren in de maatschappelijke debatten over de verkeerde emoties waar populistische stemmers zich door zouden laten leiden, zoals angst, onzekerheid en onbehagen, tegenover de inspiratie die actieve burgers aan de dag zouden leggen.

De deliberatieve democratie wordt in de tussentijd een zoektocht naar 'wat werkt', in de hoop dat democratisch bezig zijn op zichzelf zou leiden tot een nieuw soort maakbaarheid. Concrete experimenten met deliberatieve praktijken worden omarmd door beleidsmakers en empirisch bestudeerd en geëvalueerd. Deliberatie wordt zo een nieuw en enthousiast omarmd instrument van bestuur. Ondertussen ontwikkelt de opvatting van deliberatie zich door verschillende kritieken en debatten tot een steeds informelere en meer diffuse praktijk die op allerlei plekken en in allerlei gedaantes in de samenleving plaats zou vinden, en als vanzelf tot een samenleving van onderop zou kunnen leiden.

5.1. Hoe nu verder met de burger en met bestuur

De rechts-populistische revolte van Fortuyn en Wilders, maar ook de opkomst van een debat over 'normen en waarden', de 'Nederlandse identiteit' zouden hebben laten zien dat er een hernieuwd streven is naar zaken die in de afgelopen decennia verloren zouden zijn gegaan of met de 'war on terrorism' en 'het multiculturele drama' zouden worden bedreigd: zaken als gemeenschap, identiteit, morele en levensbeschouwelijke kaders en solidariteit (Jürgens, 2014). Anders dan in de jaren 80 lijkt iedereen nu overtuigd te zijn van de noodzaak dat er van alles gedaan en gemaakt moet worden. Het komt niet goed als de samenleving of de burger aan zichzelf wordt overgelaten. Dit idee komt tot bijvoorbeeld tot uitdrukking in de gedachte dat de politiek te lang niet heeft geluisterd naar wat de burger echt zou bewegen.

Tegelijkertijd is er geen duidelijke richting, maar dat lijkt niet te hinderen. Het Nederlandse bestuur bedient zich dan niet langer van politieke vergezichten, maar besteedt wel taken uit, stimuleert, spoort aan, evalueert en ziet toe. Er wordt volop beleid gemaakt en

samengewerkt tussen verschillende partijen met het oog op maatschappelijke vraagstukken (Van Oenen, 2011, p. 112). Van Oenen (pp. 113-116) stelt dat het *proces* van beleidsvorming centraal is komen te staan. Ik maak hieruit op dat het lijkt alsof beweging op zichzelf wordt gezien als een stap in de goede richting. De richting doet er feitelijk niet toe. Ook samenwerking op zichzelf wordt gezien als een stap in de goede richting. Immers, er is tegelijkertijd sprake van toenemende scepsis over het vermogen van welke maatschappelijke institutie dan ook om te doen wat er allemaal beoogd wordt. Het lijkt op een soort doedrift tegen beter weten in.

Boomkens (2006) spreekt van een onvrijwillig afscheid van het idee dat de samenleving überhaupt maakbaar is als gevolg van de globalisering en stelt voor dat we dit middels een soort rouwproces onder ogen zien. Boomkens doet feitelijk een voorstel tot een nieuwe politieke gevoelshuishouding, maar de ontwikkelingen rond het thema 'burgerschap' sturen aan op een heel ander soort gevoelshuishouding dan waar we heden ten dage mee te maken hebben.

Zowel in de jaren 90 als in de jaren '00 wordt in toenemende mate een beroep gedaan op de burger. Dat wil zeggen: in maatschappelijke discussies en in beleidsdocumenten komt de rol van de burger nu expliciet ter sprake in de vorm van de notie 'burgerschap'. Meer burgerschap zou een antwoord zijn op alle maatschappelijke en bestuurlijke vraagstukken (Tonkens, 2008).

Dit is eerst nog een vrij neutraal beroep, waarin de burger wordt geacht vanuit een strategisch en welbegrepen eigenbelang het burgerschap uit te oefenen in lijn met de kritische distantie van de jaren 80 (Van Oenen, 2011). Burgerschap gaat echter steeds meer over vaardigheden, attitudes en praktijken die de burger zou moeten bezitten en beoefenen om voor elkaar te krijgen wat de overheid niet meer via beleid zou kunnen of mogen bewerkstelligen in de samenleving.

Wanneer blijkt dat de burger niet vanzelf in staat is tot het oplossen van maatschappelijke problemen, wordt een beroep gedaan op 'actief burgerschap'. Actief burgerschap gaat verder dan 'gewoon' burgerschap en gaat over de inspiratie die van de publieke zaak en maatschappelijk engagement uit zou gaan. Het gaat ook nog steeds om vermogens, opvattingen en houdingen, maar door de toevoeging van inspiratie zouden deze als op magische wijze in staat blijken om te kunnen doen wat onbezield, ongeïnspireerd burgerschap niet voor elkaar kon krijgen. Sommige auteurs, zoals Isin & Nielsen (2013) menen zelfs dat dit de kern vormt van burgerschap. Een geëngageerd burger kan de samenleving opnieuw uitvinden. Inspiratie wordt opgevat als een instrument dat voor elkaar zou kunnen krijgen wat beleid en bestuur niet meer zouden kunnen, mogen of durven. Het is een voortzetting van de loskoppeling van maatschappelijk engagement en bestuur die in de jaren 80 al is ingezet, toen de politieke gevoelshuishouding van kritische distantie ertoe leidde dat burgers en bestuur vooral afstand van elkaar moesten houden. Maar waar deze loskoppeling eerst nog als ongewenst en als tragisch verscheen, wordt nu door zowel burgers als bestuur deze loskoppeling gezien als de richtingwijzer voor een nieuwe lente voor maatschappijverbetering. Muehlebach (2012) laat zien in haar antropologische studie naar vrijwillige inzet in de Noord-Italiaanse verzorgingsstaat dat gedesillustioneerde linkse activisten in het geïnspireerde vertoog rondom praktijken als vrijwilligerswerk een nieuwe manier zien om vorm te geven aan hun maatschappelijke engagement. De publieke ruimte moet niet meer bevochten worden, maar gevuld worden met positieve emoties.

Daarbij verschuift langzaam de probleemanalyse van de vraag of de samenleving nog wel gemaakt kan worden naar de vraag wat voor gevoelens heden ten dage constructief zijn, een ander teken dat de gevoelshuishouding duidelijker dan voorheen als een instrument wordt opgevat. Populistische stemmers worden niet meer beschouwd als een gebrekkige legitimiteit van de overheid, die te weinig naar de burger heeft geluisterd, of als een teken aan de wand dat de overheid weinig meer kan doen in de context van globalisering en mondiaal kapitalisme, maar als een uitdrukking van een *verkeerde* politieke gevoelshuishouding. Populistische stemmers zouden helaas stemmen vanuit angst of onbehagen (zie Trommel, 2018). Tegenover de *verkeerde* politieke gevoelshuishouding wordt de *juiste* politieke gevoelshuishouding gezet van een burger die bruist van de inspiratie om op kleine schaal de samenleving opnieuw uit te vinden.

5.2. Hoe nu verder met de deliberatieve democratie

De deliberatieve democratietheorie zit in deze tijd niet stil en ontwikkelt zich tot een tweede, derde en volgens sommige auteurs zelfs een vierde generatie deliberatieve democratietheorie (zie Elstub, Ercan & Mendonca, 2016). De tweede generatie zou de normatieve ideeën over wat bijvoorbeeld telt als rationele argumentatie hebben bekritiseerd en verfijnd, om ze realistischer en meer inclusief te maken. De derde generatie zou zich hebben gestort op de institutionele implementatie van deliberatieve praktijken en deliberatieve experimenten. De vierde generatie, tot slot, werkt uit hoe deliberatie niet alleen in afgebakende deliberatieve en institutionele praktijken plaatsvindt, maar onderdeel is van een systeem van samenhangende praktijken die een ‘deliberatief’ effect produceren (idem).

Oude formuleringen van deliberatieve democratie uit het begin van de theorievorming wordt verweten dat ze niet realistisch zouden zijn, hun beloftes niet zouden waarmaken en geen concreet handelingsperspectief zouden bieden (Avritzer, 2016; Böker & Elstub, 2015, p. 129). De verschillende kritieken drukken mijns inziens een zoektocht uit naar een theorie die in staat is tot maakbaarheid: één die ons vertelt wat we nu het beste kunnen doen én tot duidelijke resultaten leidt.

Dit leidt tot een explosie van deliberatieve experimenten en empirische studies naar deliberatieve democratie vanaf de jaren '00. *“Theoreticians of deliberative democracy are becoming institutional designers, promoters and practitioners of various democratic experiments”* (Della Porta, 2013, p. 173). Filosofen lijken niet langer bereid om vanaf de zijlijn toe te kijken en geven het voorbeeld van een geïnspireerde zoektocht naar een nieuwe samenleving van onderop. Opvallend hierbij is iets waar ik in paragraaf 5.3 op terugkom, namelijk dat de deliberatieve democratie zelf een theorie wordt waarin verdere theorievorming geschiedt aan de hand van de uitwisseling van praktijkvoorbeelden.

Eén van deze praktijkvoorbeelden is de ‘mini-public’, een groepje burgers dat representatief is samengesteld en bij elkaar komt om over een bepaalde kwestie met elkaar te delibereren, al dan niet ondersteund door bijvoorbeeld informatievoorziening of experts om te consulteren. Experimenten zoals die met mini-publics worden gelegitimeerd vanuit de gedachte dat de samenleving te grootschalig en complex is om deliberatieve democratie op de schaal van de samenleving te beoefenen. Dit type experimenten wordt enthousiast omarmd door bestuurders (Della Porta, 2013, p. 170) die hopen in dit soort concrete democratische en bestuurlijke vernieuwingen ook een stap vooruit te kunnen zetten.

De meeste aandacht lijkt dan ook logischerwijs uit te gaan naar deze richting van de deliberatieve democratie, omdat dit zowel voor bestuurders als voor geëngageerde filosofen een stap voorwaarts lijkt in het streven naar een hernieuwing van de publieke zaak of de democratie. Tegelijkertijd is er ook een ontwikkeling naar een 'systemische' opvatting van deliberatieve democratie, een opvatting waarbij er niet zozeer sprake is van één afgebakende deliberatieve praktijk, maar een samenhangend, maatschappij-breed stelsel van praktijken die samen een deliberatieve werking als uitkomst zouden hebben. De systemische opvatting zou realistischer en meer inclusief zijn. Realistischer, omdat ze niet vast zou houden aan de formele eisen van een deliberatieve situatie. In plaats daarvan beziet ze verschillende maatschappelijke praktijken als mogelijke onderdelen van een maatschappij-breed, informeel proces van deliberatie, soms zelfs zonder dat burgers dat door hebben. Een veelheid van praktijken zou onderdeel van dit systeem kunnen vormen, mits er over het geheel maar sprake is van zoiets als een vergroting van de hoeveelheid deliberatie als resultaat (Kuyper, 2015). Meer inclusief, omdat ze niet langer eist dat mensen op een bepaalde manier spreken en argumenteren en daardoor niet langer onbedoeld sommige mensen uitsluit of in een ongelijke positie plaatst. In een systemische benadering van de deliberatieve democratie kan plaats geboden worden aan allerlei vormen van communicatie, van emotionele kreten tot aan levensverhalen. Ik vat deze systemische benadering op als uitdrukking van een proces van informalisering en verbreding van de verwachtingen rondom de maakkracht van deliberatie. Het zou in potentie *overall* kunnen zijn waar de samenleving opnieuw door burgers wordt gemaakt. De zoektocht wordt steeds breder uitgezet.

5.3. Inspiratie als instrument

De politieke huishouding is nu niet meer een uitdrukking van breed gedeelde opvattingen over maatschappijverbetering, burgerschap en bestuur, maar wordt zelf aangegrepen en gecultiveerd als een instrument om de maatschappijverbetering, die sinds de jaren 80 is blijven spoken, weer een gestalte te kunnen geven. Zoals betrokkenheid ooit zowel doel als middel was en daardoor samen kon vallen met maatschappijverbetering, zou dat nu niet weer kunnen? Burgers, bestuurders en filosofen *moeten* bovendien wel geïnspireerd aan de slag gaan met democratische vernieuwing, want hoe anders zouden we verder kunnen na het verlies van het maakbaarheidsidee door betrokken burgers en responsieve instituties?

Geïnspireerd experimenteren

De combinatie van een accent op de zoektocht naar concrete handelingsperspectieven en doedrift leidt tot een wildgroei aan initiatieven en experimenten. De deliberatieve democratie vormt een voedingsbodem voor experimenten in bijvoorbeeld interactief bestuur. Er is echter tevens sprake van een verdubbeling: de theorievorming over deliberatieve democratie wordt zelf ook verder ontwikkeld aan de hand van concrete praktijkvoorbeelden en experimenten in democratische of institutionele vernieuwing. Dryzek (2010), een bekende denker op het gebied van deliberatieve democratie, spreekt van een 'empirische explosie' (p. 9) in de theorie over deliberatieve democratie.

Deze verschuiving naar theorievorming aan de hand van praktijkvoorbeelden is in mijn ogen een uitdrukking van de manier waarop inspiratie als politieke gevoelshuishouding wordt aangegrepen als het enige resterende werktuig om maatschappijverbetering tot stand te brengen. De theorievorming over democratie is immers door het verlies aan maakbaarheid

niet meer in staat om te vertellen hoe de samenleving beter gemaakt zou kunnen worden. Ze wordt zelf ook getekend door de vraag hoe het nu verder moet na dit verlies.

Dit komt in mijn ogen op twee manieren naar voren in deze verschuiving. Aan de ene kant wordt gehoopt dat geïnspireerde filosofen en andere betrokkenen nieuwe praktijken kunnen uitdenken die de samenleving weer wél kunnen verbeteren. Aan de andere kant kunnen nieuwe democratische praktijken mogelijk zorgen voor meer geïnspireerd, actief burgerschap.

Inspiratie als inzet van politieke strijd

Inspiratie is bovendien nu niet langer meer een breed gedeelde politieke gevoelshuishouding, maar inzet van een politieke strijd. Een deel van de burgers zou de verkeerde politieke gevoelshuishouding hebben en zou als gevolg daarvan bijvoorbeeld populistisch gaan stemmen. Een ander deel van de burgers zou de *juiste* politieke gevoelshuishouding hebben. Dit komt bijvoorbeeld naar voren in de manier waarop Trommel (2018) de verschillende emotionele reacties tegenover elkaar zet die we aan de dag zouden leggen in reactie op de huidige politieke malaise. Tegenover wat hij de neoliberale drift noemt om alles tot efficiency en beheersbaarheid te besturen, stelt hij de geïnspireerde zoektocht van ‘crafting communities’. En tegenover wat hij omschrijft als de *angstige* populistische kramp om terug te keren naar in reactie op complexe maatschappelijke vraagstukken, stelt hij de *optimistische* omgang met dezelfde vraagstukken (p. 233).

Waar Trommel (2018) het nog redelijk hoopvol beschrijft als verschillende emotionele reacties waar we uit kunnen kiezen, beschrijft de socioloog Hochschild in haar boek *Strangers in their Own Land. Anger and Mourning on the American Right* (2016) hoe de groeiende politieke scheidslijn tussen links en rechts begrepen moet worden als een groeiende kloof tussen twee verschillende manieren waarop burgerschap, bestuur, de markt en de Amerikaanse politiek worden beleefd. Zij stelt dat we ons verkijken op de rol van debat en argumentatie, maar ook op de rol van ideologische vertekening, en dat we in plaats daarvan moeten begrijpen dat het gaat om een kloof tussen twee soorten manieren van *voelen* over politieke kwesties. In termen van mijn eigen analyse gaat het hier om twee soorten politieke gevoelshuishouding.

Hoewel ze zelf niet spreekt over inspiratie, is de koppeling wel goed te maken. Hochschild onderzoekt hoe mensen aan de ‘conservatieve’ kant van de muur menen dat het gaat om het met waardigheid omgaan met je positie, terwijl mensen aan de ‘progressieve’ kant van de muur menen dat er ten alle tijden hoop zou moeten zijn op een verbetering van iemands situatie. De uitwisseling van inspirerende praktijkvoorbeelden past slechts aan één kant van de muur. De instrumentele opvatting van inspiratie als een manier om de samenleving van onderop opnieuw te kunnen maken functioneert zoals een politieke overtuiging die inzet is geworden van politieke strijd.

5.4. Conclusie

In de zoektocht naar een stap voorwaarts, voorbij de huidige impasse van maakbaarheidsverlegenheid bij zowel burgers als bestuur (en filosofen), is inspiratie als politieke gevoelshuishouding wederom zowel doel als middel. Aan de ene kant wordt ingezet op een geïnspireerde uitwisseling van praktijkvoorbeelden rondom deliberatieve democratische vernieuwing, in de hoop dat hiermee praktijken worden ontdekt die de samenleving weer wél

kunnen verbeteren. Aan de andere kant wordt er volop geëxperimenteerd in de hoop dat bepaalde deliberatieve praktijken zelf gevoelens van inspiratie zouden opwekken. Een festival, een meetup, een themamiddag, allemaal zouden ze, in de systemische opvatting van deliberatieve democratie, het vermogen kunnen bevatten om de samenleving van onderop vorm te geven door middel van inspiratie en een echo van noties als democratisering en intersubjectieve leerprocessen en voldoende afstand van formeel bestuur, waar geen heil meer van valt te verwachten.

De uitwisseling van inspirerende praktijkvoorbeelden waar ik deze scriptie mee begon komt nu op twee niveaus terug. Aan de ene kant bevat het een echo als deliberatieve praktijk waar vol op wordt ingezet in de hoop dat de hieruit volgende inspiratie van de deelnemers de samenleving zou kunnen verbeteren in een context waarin maatschappijverbetering wel wordt nagestreefd, maar niemand weet hoe. Aan de andere kant wordt de democratietheorie zelf een theorie die wordt uitgewerkt door middel van inspirerende praktijkvoorbeelden. Ook filosofen lijken de mening toegedaan dat inspirerende praktijkvoorbeelden een betere strategie zijn dan politieke of theoretische vergezichten.

H6. Conclusie

6.1. Inspirerende praktijkvoorbeelden als reactie op een gebrek aan maakbaarheid

Mijn hoofd- en deelvragen luiden:

Hoe valt de uitwisseling van inspirerende praktijkvoorbeelden te begrijpen als nieuwe vorm van politiek?

- *Hoe verhoudt de uitwisseling van inspirerende praktijkvoorbeelden zich tot de geschiedenis van burgerschap, bestuur en maatschappijverbetering in Nederland van 1960 – nu?*
- *Hoe verhoudt de uitwisseling van inspirerende praktijkvoorbeelden zich tot de ‘deliberatieve wending’ in de democratietheorie?*
- *Wat is de rol van inspiratie als politieke emotie?*

De uitwisseling van inspirerende praktijkvoorbeelden beantwoordt aan bepaalde noties die wij hebben over burgerschap, bestuur, en maatschappijverbetering. Het zou een nieuw soort democratische praktijk zijn die hard nodig is om de publieke zaak terug te veroveren op het neoliberalisme.

Aan de hand van het concept ‘politieke rationaliteit’ heb ik betoogd dat iedere opvatting over burgerschap, bestuur en democratie ook noties heeft over de manier waarop maatschappijverbetering tot stand komt, wat voor soort opstelling dat van burgers vraagt en hoe burgers daartoe gevormd kunnen worden of zichzelf kunnen vormen. Deze noties zijn de uitkomst van een geschiedenis van verschillende ‘problematiseringen’ rondom het thema maatschappijverbetering, dat in de jaren 60 politiek op de kaart is gezet en sindsdien door is blijven klinken in de manier waarop wij onszelf als burger in relatie tot de samenleving begrijpen. Onszelf op de goede manier opstellen, of daartoe worden gevormd, gebeurt aan de hand van een ‘politieke gevoelshuishouding’. Onze gevoelens kunnen een voorwaarde voor maatschappijverbetering zijn, een indicatie ervan of kunnen daar mee samenvallen.

Ik dook vervolgens de geschiedenis in van het Nederlandse gedachtegoed over maatschappijverbetering, burgerschap en bestuur en de parallelle ontwikkeling van de democratietheorie van 1960 tot heden. Hiermee heb ik laten zien dat iedere opvatting over de maakbaarheid van de samenleving verbonden is aan een bepaald soort politieke gevoelshuishouding. Voor de analytische helderheid heb ik drie perioden tegen elkaar afgezet: de “maakbaarheid” van de jaren 60 en 70; het neoliberale realisme van de jaren 80 en de verwoede zoektocht naar een nieuwe vorm van maakbaarheid voorbij de bezwaren en belemmeringen die vanaf de jaren 80 zijn opgeworpen.

Er kwamen respectievelijk drie gevoelshuishoudingen naar voren: betrokkenheid, kritische distantie en inspiratie. Ze hadden echter telkens een andere rol. In de maakbaarheid van de jaren 60 en 70 was de democratietheorie en de breed gedeelde opvatting over burgers en bestuur eenduidig, zij het circulair: betrokkenheid was het middel, het doel en leidde zelf tot méér betrokkenheid. Het was een Foucaultiaanse techniek om een ander soort persoon te worden en dat viel samen met een andere, betere samenleving. In de jaren 80 werd de gevoelshuishouding een drager van ambivalenties en spanningen die tevens in de

deliberatieve wending in de democratietheorie naar voren kwamen. Kritisch zijn mocht, maar moest wel realistisch zijn. Kritisch zijn kon, maar moest dan wel afstand nemen van de bestuurlijke besluitvorming. Maatschappijverbetering maakte plaats voor een verwarring van descriptieve en normatieve opvattingen: was de samenleving al deliberatief, en was iedere burger al kritisch, of moest de samenleving nog meer deliberatief en de burger nog kritischer worden? Inspiratie, tot slot, wordt ingezet als instrument, om door middel van de juiste gevoelshuishouding tot een andere samenleving te komen. Zoals betrokkenheid dat kon in de jaren 60 en 70, zou inspiratie dat nu opnieuw kunnen, lijkt de gedachte. Door een gebrek aan institutionele “maakbaarheid” heeft de burger nu enkel zichzelf, en zijn gevoelshuishouding, als instrument om de samenleving te verbeteren.

Ik begon deze scriptie met het uitgangspunt dat de alledaagse, vanzelfsprekende noties over burgerschap, bestuur en democratie geëxpliciteerd moeten worden waar de uitwisseling van inspirerende praktijkvoorbeelden aan beantwoordt, zodat we ons daar bewuster toe kunnen verhouden.

Ik heb laten zien dat het een nieuw soort politiek is. De gevoelshuishouding is sterker gepolitiseerd: bij gebrek aan alternatieven is de gevoelshuishouding zelf centraal komen te staan als richtingwijzer naar een betere samenleving. Laten we hopen dat we er met inspiratie vanzelf komen. Het is een uitdrukking van, en reactie op een verlies aan maakbaarheid van de samenleving. Bovendien is de gevoelshuishouding zelf onderdeel geworden van politieke strijd. Het is niet meer een algemeen gewenste of algemeen veronderstelde opvatting over de gevoelshuishouding van burgers, maar een splijtzwam. Sommige mensen delen de inspiratie, zijn bereid om bij elkaar te komen en uit te wisselen, andere mensen delen deze inspiratie niet, zij staan aan de *verkeerde* kant.

Maar hoe kunnen we het begrijpen in relatie tot het streven naar maatschappijverbetering zelf? Helpt het ons ook verder als we met zijn allen dit soort maatschappelijk engagement aan de dag zouden leggen? Ik meen van niet. We voelen ons wel geëngageerd, maar zijn vooral hard aan het werk om onszelf te ‘inspireren’ ten koste van tijd en energie voor andere praktijken, zoals bijvoorbeeld protest, utopisch denken of het uitbouwen van burgerrechten. Hierin deel ik het pessimisme van Wendy Brown. We *menen* dat we democratisch bezig zijn, maar het helpt ons van de regen in de drup.

Anders dan zij stel ik dat het niet gaat om een uitholling van de democratie door een neoliberale politieke rationaliteit, maar om een problematisering van de gedachte van ‘maatschappijverbetering’ of ‘maakbaarheid’. Deze twee perspectieven sluiten elkaar niet uit, maar ik meen dat het zinvoller is om het neoliberalisme zelf als uitdrukking van ditzelfde thema te interpreteren.

Brown’s werk *Undoing the Demos. Neoliberalism’s stealth revolution* maakt namelijk wel duidelijk waarom ogenschijnlijk democratische praktijken ons niet verder helpen, maar geeft zelf ook uitdrukking aan ditzelfde probleem, omdat zij niet uitwerkt wat voor politieke rationaliteit een democratie of een democratiseringsproces zou zijn die *wel* ruimte biedt aan politieke aspiraties en maatschappijverbetering. Democratie in de betekenis die wij er oorspronkelijk aan hechten lijkt daardoor een onbereikbare, abstracte utopie, los van welke opvatting over burgerschap, bestuur en institutionalisering van democratie dan ook.

De problematisering van maatschappijverbetering bespookt ons denken over politiek en maakt dat wij wel kunnen denken aan de tekortkomingen van huidige democratische praktijken, en goed kunnen benoemen waarom we het neoliberalisme als groot probleem zien, maar niet goed kunnen denken aan alternatieven. Ook deze scriptie doet dat niet, maar een bewuste verhouding tot de problematisering van maatschappijverbetering die ons denken, handelen en voelen structureert, zoals ik dat in deze scriptie heb uiteengezet, maakt dat wij vervolgens ook bewuster kunnen onderzoeken of bepaalde perspectieven of praktijken tot een andere, mogelijk hoopvoller omgang met ditzelfde probleem kunnen leiden.

6.2. Een ander licht op democratietheorie

Ik begon mijn scriptie met de vooronderstelling dat democratietheorieën niet alleen politieke oriëntaties bieden, maar ook de uitdrukking vormen van een breder gedeelde 'Zeitgeist'. Dit werpt ook een ander licht op de ontwikkeling van normatieve democratietheorie. De deliberatieve wending van de jaren 80 wordt soms met verbazing geconstateerd, een verbazing die ik zelf deel. Binnen relatief korte tijd werd het een haast vanzelfsprekend perspectief op bestaande en ideale democratische praktijken binnen de democratietheorie (Hauptmann, 2001), de Kritische Theorie (Scheuerman, 2006) en het denken over openbaar bestuur (Baiocchi & Ganuza, 2016). Ik heb geen allesomvattende verklaring gegeven voor de populariteit, maar heb wel laten zien dat de deliberatieve wending zelf een ambivalentie uitdrukte: hoe kun je naar maatschappijverbetering streven in een politiek klimaat waarin dat niet lijkt te mogen en niet lijkt te kunnen? En de tweede, derde, en zo je wilt, vierde generatie deliberatieve democratietheorie (Elstub, Ercan & Mendonça, 2016) sluiten aan bij de vraag: hoe kun je naar maatschappijverbetering streven wanneer je niet meer weet hoe dat zou kunnen? Mogelijk is de deliberatieve opvatting van democratie zo populair geworden, omdat ze uitdrukking geeft aan de 'problematiseringen' en 'antwoorden' rond maatschappijverbetering en dus aan iedereen die zich daarmee bezighoudt als een verhelderende of veelbelovende theorie over democratie kan verschijnen.

Democratie wordt vaak opgevat als een waarde in zichzelf, maar dat verhuult dat democratisering ook altijd wordt aangehaald als een manier om iets te bereiken, zoals meer gelijkwaardigheid of kwalitatief betere besluitvorming. De interpretatie van een democratie-opvatting als uitdrukking van een bepaalde politieke rationaliteit, zoals ik dit in deze scriptie heb uitgewerkt, maakt dit duidelijk: de democratie is dan geen abstract ideaal, maar een stelsel van opvattingen over de verhouding tussen burgers en bestuur en hoe maatschappijverbetering binnen deze verhoudingen tot stand zou kunnen komen.

Een beroep op democratisering in de hoop dat dat óók tot een betere samenleving zou leiden, lijkt vanzelfsprekend, maar zouden we ook wel eens wat kritischer mogen bekijken. Niet ieder maatschappelijk probleem hoeft een uitdrukking te zijn van een gebrek aan democratie. En niet iedere vorm van democratisering hoeft altijd een betere samenleving tot gevolg te hebben.

Literatuur

- Agamben, G. (2012). Introductory note on the concept of democracy. In: Agamben, G., Badiou, A., Bensaïd, D., Brown, W., Nancy, J., Rancière, J., Ross, K. & Žižek, S. (2012). *Democracy in what state?* (Transl. from French by W. McCuaig) (pp. 1-5). New York: Columbia University Press.
- Allen, A. (2002). Power, subjectivity, and agency: Between Arendt and Foucault. *International journal of philosophical studies*, 10(2), pp. 131-149.
- Allen, A. (2015). Emancipation without utopia: Subjection, modernity, and the normative claims of feminist critical theory. *Hypatia*, 30(3), pp. 513-529.
- Baiocchi, G., & Ganuza, E. (2016). *Popular democracy: The paradox of participation*. Palo Alto: Stanford University Press.
- Böker, M., & Elstub, S. (2015). The possibility of critical mini-publics: Realpolitik and normative cycles in democratic theory. *Representation*, 51(1), pp. 125-144.
- Bohman, J. (1998). Survey article: The coming of age of deliberative democracy. *Journal of political philosophy*, 6(4), pp. 400-425.
- Boomkens, R. W. (2006). *De nieuwe wanorde: globalisering en het einde van de maakbare samenleving*. Amsterdam: Van Genneep.
- Brown, W. (2001). *Politics Out of History*. Princeton: Princeton University Press.
- Brown, W. (2008). With Reason on Our Side... *Theory & Event*, 11(4). Geraadpleegd op 1 februari 2018 op http://muse.jhu.edu/journals/theory_and_event.
- Brown, W. (2015). *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Cohen, J. (1989). Deliberation and Democratic Legitimacy. In: Hamlin, A. & Pettit, P. (eds.) *The Good Polity: Normative Analysis of the State* (pp. 17-34). Oxford: Basil Blackwell.
- De Jong, W. (2014). *Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985*. Dissertatie Radboud Universiteit Nijmegen. Uitgegeven in eigen beheer.
- Della Porta, D. (2013). *Can democracy be saved? Participation, deliberation and social movements*. Hoboken: John Wiley & Sons.
- Duyvendak, J. W. (1999). *De planning van ontplooiing. Wetenschap, politiek en de maakbare*

- samenleving*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Dryzek, J. (2010). *Foundations and Frontiers of Deliberative Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Eliasoph, N. (2016) The mantra of empowerment talk: an essay. *Journal of Civil Society*, 12(3), pp. 247-265.
- Elstub, S., Ercan, S. & Mendonça, R.F. (2016). Editorial introduction: The fourth generation of deliberative democracy. *Critical Policy Studies*, 10(2), pp. 139-151.
- Foucault, M. (1984). What is Enlightenment? In: Paul Rabinow (ed.). *The Foucault Reader*. (pp. 32-50). New York: Pantheon Books.
- Greene, R. W. & Hicks, D. (2005). Lost convictions: Debating both sides and the ethical self fashioning of liberal citizens. *Cultural Studies*, 19(1), pp. 100-126.
- Habermas, J. (1962). *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Hauptmann, E. (2001). Can less be more? Leftist deliberative democrats' critique of participatory democracy. *Polity*, 33(3), pp. 397-421.
- Hegel, G. W. F. (1998 [1807]). *Phänomenologie des geistes*. (Klassiker Auslegen, Band 16, bewerkt door Köhler, D. & Pöggeler, O.). Berlijn: Akademie Verlag.
- Hochschild, A. (2016). *Strangers in Their Own Land. Anger and Mourning on the American Right*. New York: The New Press.
- Horkheimer, M. & Adorno, T. (1947). *Dialektik der Aufklärung: Philosophische Fragmente*. Amsterdam: Querido.
- Illouz, E. (2007). *Cold Intimacies. The Making of Emotional Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Illouz, E. (2008). *Saving the modern soul: Therapy, emotions, and the culture of self-help*. Berkeley: University of California Press.
- Isin, E. F. & Nielsen, G. M. (Eds.). (2013). *Acts of citizenship*. Londen: Zed Books.
- Jürgens, H. J. (2014). *Na de val: Nederland na 1989*. Nijmegen: Van Tilt.
- Kant, I. (1907 [1784]). *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*. Leipzig: Felix Meiner Verlag
- Koopman, C. (2010). Revising Foucault: The history and critique of modernity. *Philosophy &*

- Social Criticism*, 36(5), pp. 545-565.
- Koopman, C. (2013). *Genealogy as critique: Foucault and the problems of modernity*. Bloomington: Indiana University Press.
- Kuyper, J. (2015). Democratic Deliberation in the Modern World: The Systemic Turn. *Critical Review*, 27(1), pp. 49-63.
- Muehlebach, A. (2012). *The moral neoliberal: welfare and citizenship in Italy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pateman, C. (2012). Participatory democracy revisited. *Perspectives on politics*, 10(1), pp. 7-19.
- Prins, R. & Wildeboer, T. W. (2008). *Good practices, wat kan de sociale zekerheid er mee?* Apeldoorn: ProgresSZ Hogeschool voor Sociale Zekerheid.
- Purcell, M. (2013). *The Down-Deep Delight of Democracy*. Hoboken: John Wiley & Sons.
- Raad voor het Openbaar Bestuur (2017). *Democratie is méér dan politiek alleen. Burgers aan het roer in hun leefwereld*. Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- Rancière, J. (1999). *Disagreement: Politics and philosophy*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Rostbøll, C. F. (2008). Emancipation or accommodation? Habermasian vs. Rawlsian deliberative democracy. *Philosophy & Social Criticism*, 34(7), pp. 707-736.
- Scheuerman, W. E. (2006). Critical Theory Beyond Habermas. In: Dryzek, J., Honig, B. & Phillips, A. (Eds.). *The Oxford Handbook of Political Theory* (pp. 85-105). Oxford: Oxford University Press.
- Sennett, R. (2012). *Together. The Rituals, Pleasures and Politics of Cooperation*. New Haven: Yale University Press.
- Talisse, R. (2012, september). Deliberation. In: Estlund, D. (2015). *The Oxford Handbook of Political Philosophy*. *Oxford Handbooks Online*. Geraadpleegd op 27 februari 2018. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780195376692.013.0011.
- Tonkens, E. (2008). *De bal bij de burger: Burgerschap en publieke moraal in een pluriforme, dynamische samenleving*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Tonkens, E. (2012). *Wat houdt de samenleving bijeen?* Lezing gepresenteerd op een KNAW-middag over burgerschap in de 21^e eeuw, Amsterdam. Geraadpleegd op 1 mei 2018 op <https://vimeo.com/62168518>.

- Tonkens, E. (2016). *Roeping, gezag en loyaliteit: de publieke sector na het neoliberalisme*. Utrecht: Universiteit van Humanistiek.
- Trommel, W. A. (2018). *Veerkrachtig Bestuur. Voorbij neoliberale drift en populistische kramp*. Den Haag: Boom.
- Van Oenen, G. (2011). *Nu even niet! Over de interpassieve samenleving*. Amsterdam: Van Gennep.
- Van Oenen, G. (2016). Omgevingswet, participatie en democratische vermoeidheid. *Beleid en Maatschappij*, 43(3), pp. 70-74.
- Warren, M.E. (2017). A problem based approach to democratic theory. *American Political Science Review*, 111(1), pp. 39-53.